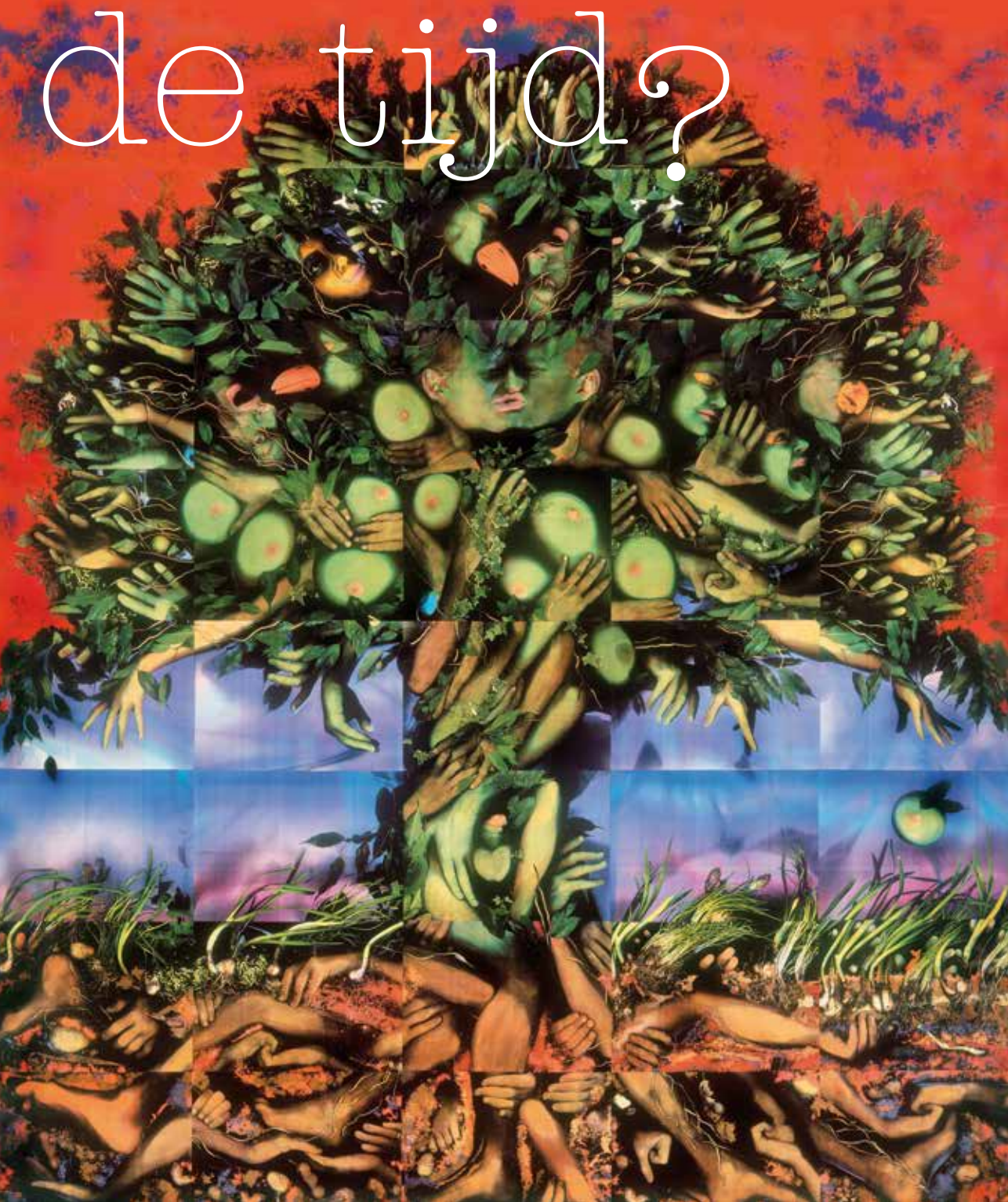

de Helling

kwartaalblad voor linkse politiek nr.2/zomer 2014 €9,50

wie heeft de tijd?

- 5 *Allow to infuse* Beeldverhaal / Stefan Dinther
- 9 Momo en de tijdspaarders Fragment / Michael Ende
- 13 Mentale duurzaamheid in digitale tijden / Theo Witvliet
- 20 Beter leven met de economische seizoenen
/ Marleen Janssen Groesbeek
- 24 *Money and Speed* Touchdoc / Marije Meerman & Catalog Tree
- 29 *Wachten in de Sandrien* Portretten / Henk Wildschut and Raimond Wouda
- 33 Uitrusten van de tijdwinstmachine / Martijntje Smits
- 37 *“Die paar minuten aandacht”* Reportage over thuiszorg / Silvia Roukens
- 40 De klok, de tijd en de regels in het asielrecht / Ashley Terlouw
- 44 Sneller vrede Geweldloos uit conflicten / Cinta Depondt
- 46 Tijdgeld Een sociale munt / Socrates Schouten
- 48 *Tiktak* Column / Menno Hurenkamp
- 49 *For the Futur* Beeldgedicht / Philippe McIntyre
- 57 Rik Grashoff: *“Het gaat om de knikkers”*
Pleidooi voor slow politics / Maikel de Vocht
- 60 Politici en de waan van de dag / Maikel de Vocht
- 62 Progressieve politiek van de lange duur / Daniel Broersma

67 Verder lezen

71 Bureau de Helling

72 Personalia

73 Jonneke Fotoserie / Peter Valckx

OMSLAG: Lieve Prins, ‘The Tree of Desire’, opgebouwd uit groen beschilderde lichaamsdelen die ze op de glasplaat van een kopieermachine legde. “Het moest een paradijselijke boom van verlangen worden met vele borsten, gezichten, handen, benen en voeten in elkaar verstrengeld en met een mannelijk geslacht.” Dankzij een hele klas jongens en meisjes die twee dagen alle tijd namen is dat gelukt.

Redactioneel

de snelle samenleving

Eén voorbeeld volstaat om de actualiteit van het thema van dit zomernummer te illustreren: de staking van de schoonmakers. De enorme werkdruk was een van hun belangrijkste grieven. Maar de effecten van hun staking zijn zelf ook veelzeggend: wekenlang groeide op de treinperrons de vuilnishopen. Het even meenemen van je eigen afval is voor velen blijkbaar al te veel moeite. En dan de hopen zelf: resten *fastfood* en verpakkingsmateriaal van producten die gemaakt zijn voor de snelle, individuele consumptie onderweg.

Geen wonder dat er al jaren een tegenbeweging is, die pleit voor meer aandacht en tijd: *slow food*, *slow design* en *slow politics* zijn slechts een paar takken van die beweging. Dat tegenwicht is nodig, want de samenleving draait in een almaar sneller tempo. Bij velen leidt dat tot persoonlijke moeilijkheden, variërend van een knagend onbehagen tot een regelrechte *burn-out*. Maar met een levenshouding van *mindfulness* en *zen* zijn we er niet, daarvoor zit het snelheidsmonster te diep in de wortels van onze samenleving. Aangejaagd door de innovaties van het *fast capitalism* is er een tweedeling ontstaan tussen de snelle (druk-druk!) en de langzame mensen, die meestal ook een tweedeling tussen welgesteld en arm is. Zelfs de superrijken vervelen zich niet meer zoals de adel van weleer, want ze hebben hun handen vol aan het beheren van hun aandelenportefeuilles en hun kapitaal, dat in een razend tempo over de hele wereld flitst om zich nog te vermeerderen.

Kan de politiek zorgen voor een ontspannen samenleving, zoals GroenLinks zo graag wil? Veel goedbedoelde maatregelen missen makkelijk hun doel. Zo geldt voor de werknemers van de partij dat een baan van 32 uur *fulltime* is. Maar leidt dat tot een ontspannender leven of tot een baan van veertig (of meer) uur die maar voor 32 uur uitbetaald wordt? Heeft de politiek nog wel grip op de snelle samenleving? Het democratisch proces is nu eenmaal traag, omdat het tijd kost om met elkaar te debatteren, delibereren en een oplossing te vinden. En hoe drukker de politici zijn met het organiseren van media-aandacht, hoe minder aandacht ze hebben om in rust over complexe vraagstukken na te denken.

Het eerste deel van dit nummer onderzoeken we de dieperliggende oorzaken van de versnelling, in het tweede deel zoomen we in op enkele specifieke terreinen (het hadden er gemakkelijker meer kunnen zijn), om tenslotte het politieke bedrijf en zijn omgang met de tijd onder de loop te nemen.

/

Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 27 · nr 2 · zomer 2014

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 7,50

Gironummer: 6990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Heleen de Jonge van Ellemeet

Marina Lacroix

Herman Meijer

Saskia Mens

Farid Tabarki

Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

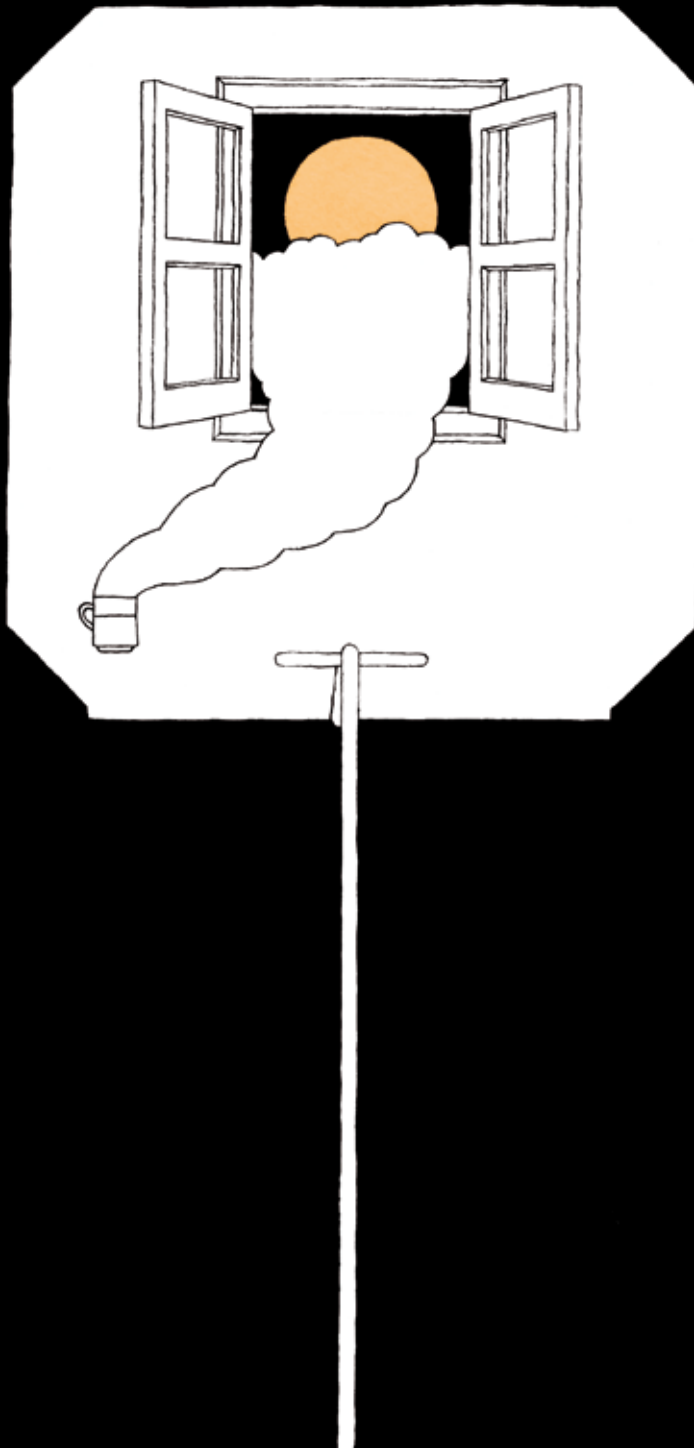
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

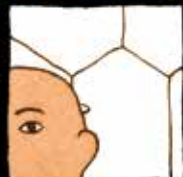
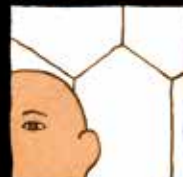
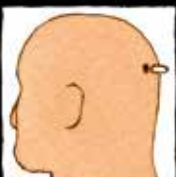
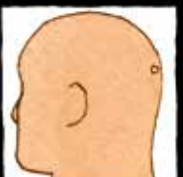
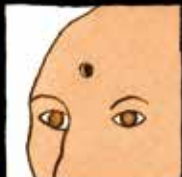
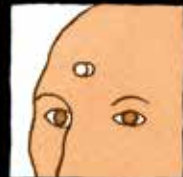
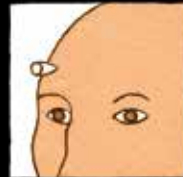
tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

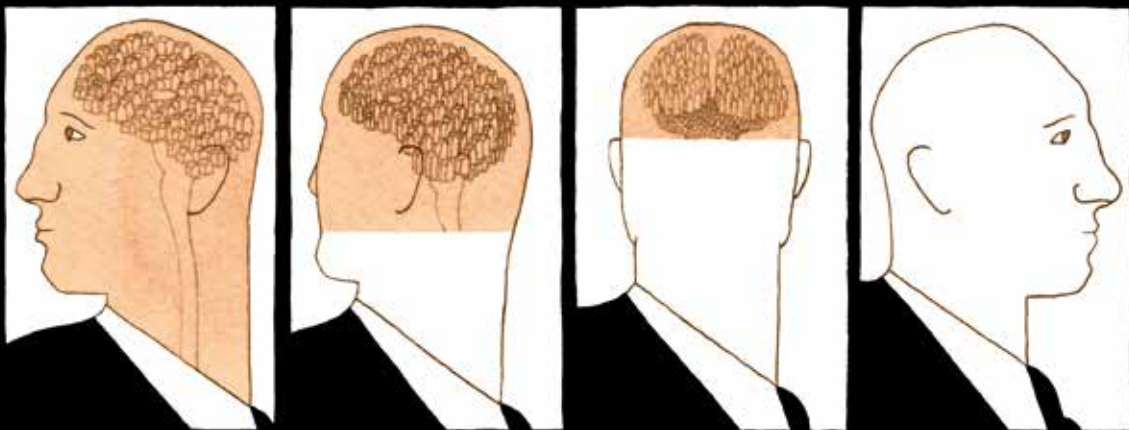
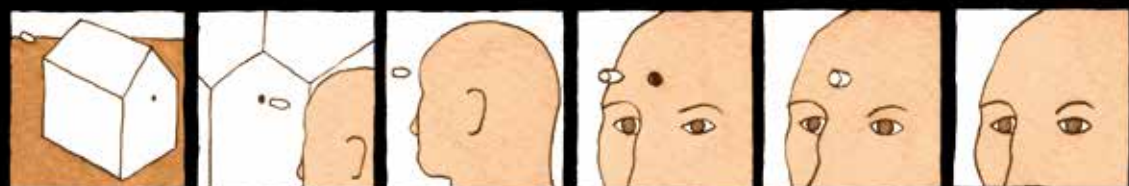
www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

Allow to infuse – door Stefan van Dinther

Michaël Ende

MOMO

EN DE

TIJDSPAARDERS

*Mysterieuze grijze heren stelen tijd van de mensen.
Waar zij komen, wordt het kil en koud. De mensen
verliezen hun hartelijkheid. Een van de slachtoffers
is meneer Fusi, de kapper. In dit fragment overtuigt
agent nr. XYQ/384/b hem met tijdsparen te
beginnen.*

Op de spiegel stond nu de volgende berekening:

slaap	441.504.000 seconden
werk	441.504.000 seconden
voedsel	110.376.000 seconden
moeder	55.188.000 seconden
parkiet	13.797.000 seconden
boodschappen enz.	55.188.000 seconden
vrienden, zingen enz.	165.564.000 seconden
geheim	27.594.000 seconden
raam	13.797.000 seconden
samen	1.324.512.000 seconden

‘Dit bedrag,’ zei de grijze heer en tikte met zijn stift een paar keer zo hard tegen de spiegel dat het klonk als revolverschoten, ‘deze som is dus de tijd, die u tot nu toe al kwijt bent. Wat zegt u daarvan, meneer Fusi?’

Meneer Fusi zei helemaal niets. Hij ging op een stoel in de hoek zitten en veegde met een zakdoek zijn voorhoofd af, want ondanks de ijzige kou, brak het zweet hem uit. De grijze heer knikte ernstig.

‘Ja, u ziet het heel goed,’ zei hij, ‘het is al meer dan de helft van uw oorspronkelijke totaalvermogen, meneer Fusi. Maar nu zullen we eens zien, wat er van uw tweeënveertig jaar eigenlijk voor u is overgebleven. Een jaar, dat zijn eenendertigmiljoenvijfhonderdzesendertigduizend seconden zoals u weet. En dat maal tweeënveertig is eenmiljarddriehonderdvierentwintigmiljoenvijfhonderdthalfduizend.’ Hij schreef het getal onder de som van de verloren tijd:

1.324.512.000 seconden
 – 1.324.512.000 seconden
 0.000.000.000 seconden

Hij borg zijn stift op en wachtte een hele tijd om de vele nullen op meneer Fusi te laten inwerken.

En die miste hun uitwerking niet.

Dat, dacht meneer Fusi terneergeslagen, is dus de balans van het hele leven dat ik tot nu toe geleid heb.

En hij was zo onder de indruk van de berekening, die klopte als een bus, dat hij alles zonder tegenspraak aannam. En de berekening zelf klopte. Dat was één van de trucs, waarmee de grijze heren de mensen bij duizend en één gelegenheden bedrogen.

‘Vindt u niet,’ begon agent nr. XYQ/384/b nu weer op zachte toon, ‘dat u zo niet verder door kunt gaan meneer Fusi? Zou u niet liever beginnen te sparen?’

Meneer Fusi knikte zwijgend. Hij had blauwe lippen van de kou.

‘Als u bijvoorbeeld,’ klonkt de asgrauwe stem van de agent in meneer Fusi’s oor, ‘al twintig jaar geleden begonnen was, elke dag maar één uur te besparen, dan zou u nu een tegoed bezitten van zesentwintigmiljoentweehonderdtachtigduizend seconden. Bij twee uur bespaarde tijd per dag zou dat natuurlijk het dubbele zijn, dus tweeënvijftigmiljoenvijfhonderdzesendertigduizend. En nu vraag ik u meneer Fusi, wat zijn nu twee armzalige uurtjes

vergeleken bij zo’n som?’

‘Niets,’ riep meneer Fusi, ‘een belachelijke kleinigheid!’

‘Het doet me plezier dat u dat inziet,’ vervolgde de agent kalm. ‘En wanneer we nu nog uitrekenen wat u onder dezelfde voorwaarden in nog eens twintig jaar zou hebben gespaard, dan komen we aan een trotse som van honderdvijfmiljoenhonderdthalfduizend seconden. Dit hele kapitaal zou u op uw tweeënzestigste levensjaar vrij ter beschikking staan.’

‘Geweldig,’ stamelde meneer Fusi en sperde zijn ogen wijd open.

‘Wacht even,’ ging de grauwe heer verder, ‘want het valt nog veel gunstiger uit. Wij, dat wil zeggen de Tijd-Spaar-Kas, bewaren namelijk de bespaarde tijd niet alleen voor u, maar wij betalen er ook nog rente op. Dat betekent dat u in werkelijkheid nog veel meer zou hebben.’

‘Hoeveel meer?’ vroeg meneer Fusi gespannen.

‘Dat ligt geheel aan u,’ legde de agent uit, ‘dat hangt er maar vanaf hoeveel u zou besparen en

hoe lang u het gespaarde bij ons laat staan.'

'Laat staan?' informeerde meneer Fusi, 'wat bedoelt u daarmee?'

'Oh, heel eenvoudig,' zei de grijze heer. 'Wanneer u de gespaarde tijd de eerste vijf jaar niet bij ons opvraagt, dan betalen wij u nog eens dezelfde som erbij. Uw vermogen verdubbelt zich elke vijf jaar, begrijpt u? Na tien jaar zou het al het viervoudige van de oorspronkelijke som zijn, na vijftien jaar het achtvoudige enzovoorts. Wanneer u twintig jaar geleden begonnen was elke dag maar twee uur te besparen, dan zou u op uw tweeënzestigste levensjaar, dus na veertig jaar in totaal, het tweehonderdzesenvijftigvoudige van de tot dan toe door u gespaarde tijd ter beschikking staan. Dat zou zesentwintigmiljardnegenhonderdentienmiljoenzevenhonderdtwintigduizend zijn.' En hij haalde nog een keer zijn grijze stift tevoorschijn en schreef ook dit getal op de spiegel:

26.910.720.000 seconden

'U ziet zelf meneer Fusi,' ging hij verder en er kwam voor het eerst een flauwe glimlach op zijn gezicht, 'het zou meer dan het tienvoudige van uw oorspronkelijke totale levenstijd zijn. En dat bij maar twee uur sparen per dag. Overweegt u eens of dit aanbod niet de moeite waard is.'

'Dat is het zeker!' zei de uitgeputte meneer Fusi. 'Dat is het zonder enige twijfel! Ik ben een ongeluksvogel dat ik niet veel eerder met sparen begonnen ben. Nu pas zie ik het helemaal in en eerlijk gezegd, ik ben de wanhoop nabij!'

'Daarvoor,' antwoordde de grijze heer vriendelijk, 'is helemaal geen reden. Het is nooit te laat. Als u wilt, kunt u vandaag nog beginnen. U zult zien dat het de moeite waard is.'

'En of ik dat wil!' riep meneer Fusi. 'Wat moet ik doen?'

'Maar beste man,' antwoordde de agent en trok zijn wenkbrauwen op. 'U weet toch wel, hoe u tijd spaart! U moet bij voorbeeld gewoon sneller werken en al het overbodige weglaten. In plaats

van een half uur besteedt u nu een kwartier aan een klant. U voorkomt tijdrovende gesprekken. U kort het uur bij uw oude moeder in tot een half uur. Het beste zou trouwens zijn om haar in een goed en goedkoop bejaardentehuis te stoppen, waar voor haar gezorgd wordt, dan hebt u al een heel uur per dag gewonnen. Doet u de nutteloze parkiet weg! Gaat u nog maar eens in de veertien dagen naar juffrouw Daria toe, als het dan per se moet. Laat u de dagoverdenking van een kwartier wegvallen en verspilt u vóór alles uw kostbare tijd niet meer zo vaak aan zingen, lezen, of aan uw zogenaamde vrienden. Ik raad u overigens aan een grote, betrouwbare klok in uw zaak te hangen, zodat u het werk van uw leerjongen nauwkeurig kunt controleren.' 'Goed', zei meneer Fusi, 'dat kan ik allemaal doen, maar de tijd die ik op deze manier overhoud – wat moet ik daarmee doen? Moet ik die inleveren? En waar? Of moet ik die bewaren? Hoe gaat dat allemaal in zijn werk?' 'Daarover,' zei de grijze heer en glimlachte voor

de tweede keer flauwtjes, 'moet u zich maar geen zorgen maken. Dat kunt u rustig aan ons overlaten. U kunt er zeker van zijn, dat van uw bespaarde tijd niet het kleinste beetje voor ons verloren gaat. U zult het wel merken, dat er niets voor u overschiet.'

'Goed dan,' antwoordde meneer Fusi beteuterd, 'ik vertrouw daar dan maar op.'

'Doet u dat gerust mijn beste kerel,' zei de agent en stond op. 'Ik mag u dus bij deze in de grote kring van tijd-spaarders als nieuw lid welkom heten. Ook bent u nu een echt modern en vooruitstrevend mens, meneer Fusi. Ik wens u geluk!'

Dit zeggend pakte hij zijn hoed en zijn map op. 'Een ogenblik nog!' riep meneer Fusi. 'Moeten we dan niet een of ander contract afsluiten? Moet ik niets ondertekenen? Krijg ik niets op papier?'

Agent nr. XYQ/384/b draaide zich bij de deur om en bekeek meneer Fusi met lichte wrevel.

'Waarom?' vroeg hij. 'Het tijd-sparen is niet met

een andere vorm van sparen te vergelijken. Het is een volledige vertrouwenskwestie van beide kanten! Uw toezegging is voor ons voldoende. Deze is onherroepelijk. En wij zorgen voor uw gespaarde tijd. Maar hoeveel u spaart, dat ligt helemaal aan u. Wij dwingen u tot niets. Vaarwel meneer Fusi!

Met deze woorden stapte de agent in zijn grijze auto en spoot weg. Meneer Fusi keek hem na en wreef over zijn voorhoofd. Langzaam kreeg hij het weer warmer, maar hij voelde zich ziek en ellendig. De blauwe walm uit het sigaartje van de agent hing nog lang in dichte slierten in de ruimte en wilde maar niet wijken.

Pas toen de rook verdwenen was, ging het weer beter met meneer Fusi. Maar in dezelfde mate waarin de rook wegtrok, verbleekten ook de getallen op de spiegel. En toen ze tenslotte helemaal verdwenen waren, was ook de herinnering aan de grijze bezoeker in meneer Fusi's geheugen weggevaagd – die aan de bezoeker, maar niet die aan het besluit! Die hield hij nu

voor zijn eigen beslissing. Het voornemen van nu af aan tijd te sparen om eens in de toekomst een ander leven te kunnen beginnen, zat in zijn ziel vast als een angel met weerhaken. En toen kwam de eerste klant van deze dag. Meneer Fusi hielp hem knorrig, hij liet al het overbodige weg, zweeg en was inderdaad in plaats van in een half uur al na twintig minuten klaar.

En precies zo deed hij het van nu af aan bij iedere klant. Hij had op deze manier helemaal geen plezier meer in zijn werk, maar dat was nu immers ook niet meer belangrijk. Hij stelde ter aanvulling van zijn leerjongen nog twee extra bedienden aan en zag er scherp op toe, dat ze geen seconde verloren. Iedere handgreep was volgens een nauwkeurig tijdplan vastgelegd. In meneer Fusi's winkel hing nu een bord met het opschrift:

GESPAARDE TIJD IS DUBBELE TIJD!

Aan juffrouw Daria schreef hij een korte, zakelijke brief dat hij wegens tijdgebrek helaas

niet meer kon komen. Zijn parkiet verkocht hij aan een dierenhandel. Zijn moeder stopte hij in een goed, maar goedkoop bejaardentehuis en bezocht haar daar eens in de maand. En ook verder volgde hij alle raadgevingen van de grijze heer op, die hij nu immers voor zijn eigen besluiten hield.

Hij werd steeds zenuwachtiger en rustelozer, want één ding was wel eigenaardig: van alle tijd die hij bespaarde, schoot er inderdaad nooit iets voor hem over. Die verdween zo maar op een raadselachtige manier en was er niet meer. Zijn dagen werden eerst onmerkbaar, maar dan duidelijk voelbaar korter en korter. Voor hij erop verdacht was, was er al weer een week, een maand, een jaar om en nog een jaar en nog een. Daar hij zich immers het bezoek van de grijze heer niet meer herinnerde, had hij zich eigenlijk wel ernstig moeten afvragen waar al zijn tijd toch bleef. Maar deze vraag stelde hij zichzelf net zo min als alle andere tijd-spaarders. Er was iets als een blinde bezetenheid over hem geko-

men. En als hij soms met schrik opmerkte hoe snel en steeds sneller zijn dagen voorbijvlogen, dan spaarde hij des te verbetener.

Uit: Michaël Ende, *Momo en de tijdspaarders*, Stuttgart 1973. Uit het Duits vertaald door Robert Jan van Asch voor Lemniscaat, 1975.

Mentale duurzaamheid in digitale tijden

Iedereen kent het belang van ecologische duurzaamheid voor de toekomst van de aarde, maar er is weinig aandacht voor het feit dat ook onze mentale duurzaamheid aan erosie onderhevig is, terwijl juist die de kwaliteit van het leven bepaalt.

Door **Theo Witvliet**

Aan het einde van de negentiende eeuw maakt de ontwikkeling van de internationale markt de invoering noodzakelijk van een wereldtijd, de Greenwich tijd. Sinds dat moment hebben technologie, wetenschap en kapitaal de wereldtijd of 'kloktijd' steeds dwingender gemaakt.

De Franse filosoof Henri Bergson heeft ooit de wereldtijd vergeleken met een kosmische metronoom. Zoals het onverstoort tikken van dit instrument zich verhoudt tot het soepele ritme van een dans, zo verhoudt de abstracte wereldtijd zich tot de werkelijk geleefde tijd. Objectief gezien tikt de kosmische metronoom in steeds hetzelfde tempo, op enkele minieme correcties na die in de vorige eeuw zijn aangebracht. Even objectief gezien, is de metronoom sinds de invoering van de wereldtijd alsnog sneller gaan tikken. Was het begintempo nog gematigd, andante, inmiddels is de snelheid overgegaan in een presto. Het kapitaal flitst alsnog sneller over de aarde, virtuele contacten worden steeds gemakkelijker gelegd, de beeldwisselingen in de visuele media volgen elkaar op in steeds sneller tempo, en presentatoren voor radio en televisie babbelen alsof ze de laatste hoge snelheidstrein nog moeten halen.

Er is een verhaal waarvan ik de bron niet meer kan achterhalen. Een indiaan, een *native American*, arriveert na een lange vliegreis op een vliegveld ergens in Europa. Daar gaat hij zitten wachten. Gevraagd waarom, laat hij weten dat hij niet verder kan. Hij laat weten dat hij pas naar zijn bestemming kan gaan, als de tijd hem heeft ingehaald.

Dat is een iets andere vorm van *timemanagement* dan wij vandaag de dag kennen.

Tijdbesparing

Internet en de sociale media hebben het leven een stuk comfortabeler gemaakt en besparen ons op deze manier enorm veel tijd. Daardoor kunnen we ontspannen leven en meer tijd besteden aan de dingen die

er werkelijk toe doen: het verdiepen van relaties, het doen van nieuwe ontdekkingen en andere dingen waar je nooit aan toekwam. Het krankzinnige is dat het tegendeel gebeurt. Tijdbesparende middelen creëren steeds meer tijdnoed. Hoe meer tijdbesparende elektronica de informatietechnologie ons aanreikt, des te harder slaat de tijdsdruk toe.

Dat laatste is bij nader inzien niet zo verwonderlijk. Het heeft te maken met een vertrouwd economisch mechanisme dat ook op de informatietechnologie van toepassing is. Want laten we ons niets wijsmaken: de sociale media zijn niet uitgevonden om de wereld socialer te maken, maar omdat er veel geld mee te verdienen valt, heel veel geld. Waar het rendement hoog is, is de concurrentie hevig. Dat verklaart waarom zowel innovatie als marketing een permanente noodzaak zijn om in de digitale wereld te overleven. Marketing is de kunst van het verleiden, en vanwege haar fantastische mogelijkheden is de verleiding van de informatietechnologie onweerstaanbaar.

De keerzijde is evenwel dat zij bijdraagt aan een cultuur die zichzelf voortdurend opjaagt, een 'staccatocultuur' (Anton Zijderveld) die vluchtigheid in de hand werkt en zorgt voor een permanente stress vanwege de angst, vooral onder jongeren, om iets te missen en niet meer 'bij de tijd' te zijn.

Bij de tijd

Soms lees je iets wat je niet loslaat. Dat overkwam mij bij het lezen van het gesprek dat Hella Haasse kort voor haar dood had met journalisten van *De Groene Amsterdammer* (11 augustus 2011). Wat zij zegt, is op zichzelf niet zo verrassend. Bijzonder is de doordachte manier waarop zij, aan het einde van haar leven, haar inzicht weet te verwoorden. Gevraagd hoe zij staat tegenover de huidige tijd, antwoordt zij dat het voor haar een bijzonder verwarrende tijd is, een tijd van grote veranderingen. Zij is van mening dat die veranderingen zich in feite al in de negentiende en twintigste eeuw aankondigden. Ze stelt vast dat er vandaag de dag geen ruimte meer is voor creativiteit en fantasie, erger nog, dat er geen behoefte aan is. Daarentegen is het belang van het volgen van trends en het werken aan je imago ongekend toegenomen: "Ik weet niet eens of ik het de jongeren van nu kan verwijten, het is de tijd die hun bewustzijn zo heeft bepaald dat ze niet stilstaan bij wat ze missen. Ze denken aan banen, gezinnen, relaties en andere zaken die hen overkomen, ze laten hun leven opvullen en komen altijd tijd te kort".

Is dit de mening van een oude dame die niet meer bij de tijd is? Soms is het heel goed om niet 'bij de tijd' te zijn. Juist afstand kan helderziend maken. Vanaf haar jeugd was Hella Haasse vertrouwd met de Indonesische cultuur. Het schrijven van haar belangrijkste romans ging gepaard met grondig historisch onderzoek. Haar lange levenservaring, historisch inzicht, haar kennis van andere culturen en haar creativiteit maken dat zij beschikt over een *mentale duurzaamheid* die

het mogelijk maakt de huidige tijd in een breder perspectief te zien en verontrust te zijn over het gebrek aan wat zij de jus van het leven noemt: verbeelding, fantasie.

Hella Haasse staat hierin niet alleen. Joke J. Hermesen pleit in haar veelbesproken boek *Stil de tijd* voor een fundamentele herziening van onze omgang met de tijd (inmiddels schreef zij nog drie nieuwe boeken over dezelfde thematiek). Koen Haegens publiceerde een boek met de welsprekende titel *Neem de tijd*. De laatste jaren verschijnt het ene boek na het andere over thema's als onthaasting, *mindfulness*, meditatie, verstillings en hoe om te gaan met de tijdsdruk. Maar zolang er een maatschappelijk taboe lijkt te rusten op het debat over de economische dogma's van groei en rendement, denk ik dat het in praktijk brengen van een alternatieve omgang met de tijd blijft voorbehouden aan de 'linkse elite' die zich een tweede huis, reizen naar Tibet of Nepal, of een kort of lang verblijf in een klooster kan permitteren. Weliswaar wordt er de laatste jaren veel gesproken over 'duurzaam ondernemen', maar hoe wil het bedrijfsleven een probleem oplossen met de middelen die datzelfde probleem hebben veroorzaakt?

Weerbaarheid

Over duurzaamheid gesproken: al geruime tijd wordt onderkend hoe belangrijk ecologische duurzaamheid is voor de toekomst van de aarde en van wie de aarde bewonen. Weinig besef is er voor het feit dat niet alleen de ecologische duurzaamheid, maar ook onze *mentale* duurzaamheid aan sterke erosie onderhevig is. Ik ben ervan overtuigd dat mentale duurzaamheid de kwaliteit van het leven bepaalt. Ze is het vermogen persoonlijke ervaringen en ontmoetingen te laten inwerken en doorwerken, ze onderkent de kracht van bestendige relaties. Mentale duurzaamheid is ook het vermogen om in de veelheid van verschijnselen samenhang te ontdekken en de dingen van de dag in een groter verband te plaatsen. Ze maakt daardoor, op individueel en collectief niveau, weerbaarheid mogelijk tegen de waan van de dag. Ze is, tenslotte, het vermogen tot geduld en concentratie, voorwaarden voor creativiteit en fantasie.

Vandaag de dag staat onze mentale duurzaamheid onder grote druk. In de politiek en in ons persoonlijk leven overheerst het denken op korte termijn. Dat kan ook niet anders in een wereld die steeds complexer wordt en waarin de tijdsdruk alleen maar toeneemt. Het huidige leven is als de opslag van onze duizenden digitale foto's die nooit echt bekeken zullen worden wegens gebrek aan tijd. Ooit was de techniek een groot goed dat dienstbaar was aan het menselijk leven. Tegenwoordig volgen de commercieel aangedreven technologische ontwikkelingen elkaar in steeds sneller tempo op en is innovatie aan de orde van de dag. Steeds dwingender bepalen technologie en mediacultuur hoe wij hebben te leven. We laten ons leven en komen altijd tijd tekort.

Het IMF en de Wereldbank kennen alleen de efficiëntie van de kloktijd, en culturen die zich niet weten aan te passen, bevinden zich in hun optiek nog in een ontwikkelingsstadium

/

Levenskracht

Mentale duurzaamheid betekent óók: de vrijheid om bij de tijd te *verwijken*. De filosoof Henri Bergson (1859-1941) maakt een belangrijk onderscheid tussen tijd als ‘wereldtijd’ en tijd als ‘duur’. Wereldtijd is voor hem een aan de ruimte ontleende voorstelling van de tijd: tijd als een oneindige lineaire beweging die zich in een reeks homogene partjes laat opdelen. Deze tijd is voor Bergson het ordeningsprincipe van het rationeel handelende ik, dat tracht de vijandige, weerbarstige materie in de hem omringende omgeving te beheersen.

Tijd als *duur*, daarentegen, is de tijd zoals mensen die innerlijk ervaren vanuit een intuïtief contact met de werkelijkheid, de tijd als “de ondeelbare en niet af te breken voortgang van een melodie waarin het verleden het heden binnengaat en er één ondeelbaar geheel mee vormt”. Tijd als *duur* brengt ons, aldus Bergson, in aanraking met een dieper gelegen ‘zelf’. Doordat we ons steeds meer door onze rationele en abstraherende vermogens laten leiden, zijn de ogenblikken waarop we onszelf hervinden schaars geworden. In deze schaarse momenten evenwel hervinden we onze authenticiteit en vrijheid, ofwel het *élan vital*, de scheppende, stuwende kracht die zorgt dat het leven zich blijft ontwikkelen en vernieuwen.

Het is opmerkelijk dat juist in niet-westerse culturen een verwantschap bestaat met het denken van Bergson. Zo neemt de Vlaamse franciscaan Placide Tempels in zijn boek *Bantoe filosofie* (1946) het begrip *élan vital* over om daarmee het wezen van de Afrikaanse levensvisie uit te drukken: ‘levenskracht’ is de kracht die de totale werkelijkheid doordringt en waaraan de mens deelheeft. Hoeveel kritiek het boek van Tempels ook later van de kant van Afrikaanse denkers heeft ondervonden, het begrip ‘levenskracht’ is herkenbaar gebleken. Deze levenskracht laat geen abstract, lineair tijdsbesef toe. De Keniaanse theoloog John Mbiti stelt dat in de Afrikaanse traditie tijd moet worden *ervaren* om betekenis te krijgen en werkelijkheid te worden. Dit kan persoonlijk zijn, maar ook teruggaan op vorige generaties. Daarmee komt de traditionele Afrikaanse tijdsbeleving dicht bij de ‘duur’ van Bergson.

Mbiti gaat verder in op het westerse idee dat Afrikanen lui zijn en ‘altijd te laat komen’. Wanneer iemand ergens zit zonder iets te doen (‘zijn tijd te verdoen’), is dit, aldus Mbiti, om tijd te ‘maken’ of om te wachten op tijd.

Mr. White Man’s Time

In het antropologisch onderzoek naar het tijdsdenken bij de Yoruba en bij andere Afrikaanse volken is gevonden, dat vooral mythische en historische vertellingen de tijdsstructuur bepalen. Daarnaast wordt de tijd gestructureerd door gebeurtenissen als de overwinning van een oorlog of de intronisatie van een koning, door rituele feesten of het ritme van de marktdagen. Verder bepalen de stand van zon, maan en

sterren de tijd, of de wisseling van de seizoenen. Altijd is sprake van een binding aan een concrete plaats en een historische vertelling. In een vergelijkend onderzoek naar de bantu-talen heeft Alexis Kagame (Rwanda) laten zien dat in deze talen geen tijdsbepaling kan worden gegeven zonder dat er tevens een plaatsbepaling in meeklinkt. De ruimte is daarmee als het ware de vierde dimensie van de tijd.

Mij vallen de grote overeenkomsten op met het tijdsbegrip in andere traditionele culturen in verschillende continenten. Dit laatste gegeven heeft de Franse filosoof Jean-François Lyotard (1924-1998) ertoe gebracht om, zeer algemeen, in de traditionele culturen een mogelijke tegenkracht te zien tegenover het westerse tijdsdenken. Traditionele culturen, die verbonden zijn met het historische en geografische kader waarbinnen zij werkzaam zijn, vertonen, aldus Lyotard, geen sterke drang hun grenzen te overschrijden. Dit in tegenstelling tot de totaliserende tendens van een tijdsdenken dat met nieuwe technologieën, gebaseerd op elektronica en informatica, bezig is de programmering en de controle over de geheugenopslag – dat wil zeggen de synthese van verschillende tijden in een enkele – steeds onafhankelijker te maken van het leven op aarde (*Het onmenselijke*).

Of wat Lyotard 'etnotijd' noemt inderdaad een tegenkracht kan vormen ten opzichte van de 'wereldtijd', lijkt mij de vraag. Mondiaal wordt de etnotijd steeds sterker gedomineerd door de kloktijd. Instanties als het IMF en de Wereldbank kennen geen andere tijd dan de efficiëntie van de kloktijd, en culturen die zich daaraan niet weten aan te passen, bevinden zich in hun optiek nog in een ontwikkelingsstadium.

Een klein verhaal als illustratie: in oktober 2007 werd in Abidjan, Ivoorkust, voor zakenmensen en overheidsambtenaren de campagne *Punctuality Night* gevoerd. De slogan van de campagne was: *African time' is killing Africa – let's fight it*. De winnaar van de wedstrijd, juridisch adviseur Narcisse Aka, was zo ongewoon punctueel dat zijn collega's hem *Mr. White Man's Time* noemden.

Toch betekent de overheersing van de kloktijd niet dat we de 'etnotijd' moeten afschrijven. Hoe hybride en gebroken traditionele culturen ook zijn, ontmoetingen met mensen van andere culturen kunnen ons doen ontdekken dat de tijd diepere en rijkere dimensies kent dan alleen de kloktijd. Zo kan, bijvoorbeeld, 'het Afrikaanse tijdsdenken aan het Westen duidelijk maken dat het heersende tijdsbegrip abstract is en dat *daarom* een hiaat is ontstaan tussen het tijdsbegrip en de tijdsbeleving.' (Heinz Kimmerle).

Religieuze tradities

Opmerkelijk is dat Lyotard ook ergens in het hart van de westerse cultuur zelf een 'tegengestelde houding' waarneemt ten opzichte van het op beheersing gerichte tijdsdenken, en wel in de joodse traditie. Hij schrijft: "Wat binnen deze traditie 'studie' en 'lezen' heet, vereist dat elke realiteit wordt behandeld als een duistere boodschap, verzonden

door een onkenbare en zelfs onnoembare instantie. Zoals er geluisterd moet worden naar het vers van de Tora, moet er geluisterd worden naar het fenomeen; het moet vanzelfsprekend ontcijferd en geïnterpreteerd worden, maar dan wel met humor en zonder te vergeten dat de interpretatie op haar beurt geïnterpreteerd zal worden als een niet minder enigmatische (...) boodschap dan het oorspronkelijk gebeuren” (*Het onmenselijke*).

Tora is de naam voor de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse bijbel (het ‘Oude Testament’). Meestal wordt Tora vertaald met ‘wet’, maar richtlijn of richtsnoer zou een betere weergave zijn. De Tora geeft *richting* aan het dagelijks bestaan en voorkomt dat het leven verzinkt in chaos. Wat in de joodse traditie ‘studie’ of ‘lezen’ heet, is nooit vrijblijvend, maar staat altijd in het teken van het ‘doen’. Het doen van Tora – zoals het onderhouden van de sabbat, het vieren van het Loofhuttenfeest – heeft een eigen tijdsritme, een eigen voortgang die de tijd niet wil beheersen, maar de toekomst openhoudt voor het nieuwe en onverwachte.

Ook andere godsdienstige tradities kennen een eigen tijdsduur, gemarkeerd door feesten, rituelen en symbolische handelingen. Ze dragen bij aan mentale duurzaamheid door mensen de mogelijkheid te bieden hun individueel bestaan te zien in het overkoepelende verband van eeuwenoude overleveringen van verhalen en symbolen, die, steeds opnieuw geïnterpreteerd, ruimte kunnen scheppen voor wat Bergson ‘duur’ noemt.

Een groot probleem is vandaag de dag dat in alle wereldreligies het fundamentalisme sterker wordt, voor een deel als reactie op de moderniteit. In het fundamentalisme is het grote overkoepelende verband een gesloten universum geworden van onaantastbare zekerheden en eeuwig herhaalde waarheden, en de door Lyotard genoemde humor is er ver te zoeken. Aan mentale duurzaamheid dragen zij niet bij.

Ook waar van fundamentalisme geen sprake is, zijn religieuze instituties dikwijls routineus bedekt met het stof van eeuwen. Of zij zijn zo ‘vrijzinnig’ geworden dat zij zich aan de tijdgeest hebben aangepast en hun ‘teggengestelde houding’ hebben verloren. Dat neemt niet weg dat er – vaak onverwachte – plekken en momenten zijn waarop de oorspronkelijke bevrijdende kracht wordt herontdekt waaraan de oude verhalen en symbolen hun ontstaan te danken hebben. Dan ontstaat er zoiets als Lyotards ‘teggengestelde houding’. In elk geval voor de joodse en de christelijke tradities geldt dat zij de verwachting van een ongekende toekomst bewaren. Het profetische element in deze tradities legt deze toekomst niet vast, maar voedt de actieve hoop op het geladen moment, op de *kairos* waarin zich een *novum* aandient, een onverwachte kans op een nieuw leven.

Kunst

De publieke opinie vertoont de tendens kunst te zien als vrije tijdsbesteding. Zij dient tot vermaak en verstrooiing. Ooit waren kunsten en wetenschappen nauw met elkaar verbonden. Tegenwoordig is de scheiding tussen kunst en wetenschap vanzelfsprekend. “Zoals bekend worden ten gevolge hiervan kunst en literatuur teruggedrongen in hun miserabele functie de mensen af te leiden van wat hen onophoudelijk achtervolgt en afmat: de obsessie om de tijd te beheersen,” schrijft Lyotard in *Het onmenselijke* (88).

Voor een andere omgang met de tijd zijn kunst en literatuur onmisbaar. Kunst is in staat ongekende dimensies van het leven aan het licht te brengen, nieuwe ervaringen te ontsluiten, en, zeker wat de muziek betreft, uit te drukken wat in woorden niet gevat kan worden.

In verband met mentale duurzaamheid beperk ik me hier tot één aspect: kunst is niet alleen het product van creativiteit en fantasie, het vraagt ook van de hoorder, lezer of kijker fantasie en verbeelding. Kunst verdraagt geen consumentenmentaliteit. Je moet er moeite voor doen. Je kunt op het eerste gezicht een doek van Raphaël mooi vinden of geraakt worden door een subtiele tekening van Paul Klee. Wil je echt tot deze kunst doordringen en er een relatie mee ontwikkelen zodat het deel gaat uitmaken van je geestelijke bagage, dan vraagt dat tijd, aandacht en een zekere kennis (zelf eens een penseel ter hand nemen is voor dat laatste de beste manier). Ook om de schoonheid van klassieke muziek te ontdekken, moet je moeite doen. De Goldberg Variaties van J.S. Bach of de strijkkwartetten van Béla Bartók vragen geconcentreerd luisteren en enige kennis van de muziekgeschiedenis. Maar datzelfde geldt ook veel muziek die vaak als muzikaal behang wordt gebruikt. Je kunt door de blues, de flamenco, de fado of de Griekse rebetika ontroerd worden, maar deze muziek gaat pas echt voor je leven als je weet hoe ze ooit is ontstaan als overlevingskunst van mensen aan de rand van de samenleving. Hoe dan ook, kunst vraagt en voedt wat essentieel is voor mentale duurzaamheid: aandacht, geduld, dromen, wachten.

Zullen interculturele contacten (voor zover die echt plaatsvinden), oude en nieuwe religieuze tradities (voor zover niet fundamentalistisch) en kunst (voor zover niet gereduceerd tot entertainment) op den duur kunnen optornen tegen de maalstroom van elkaar steeds sneller opeenvolgende technologische ontwikkelingen? Dat is, op z'n zachts gezegd, onzeker. De tijd zal het leren.

/

Literatuur

H. Bergson, (o.a.) *Durée et simultanéité*, 1922.

H. Kimmerle, *Mazungumzo*, Amsterdam 1995.

J.F. Lyotard, *Het onmenselijke. Causerieën over de tijd*, Kampen 1992

J. Mbiti, *African religions and philosophy*, New York, 1969.

Beter leven met de economische seizoenen

Het kortetermijndenken in de financiële sector en de lange tijdsgolven van economische crises: beide horen thuis in de wereld van de economie. Maar tegenwoordig zorgt de factor tijd er vooral voor dat de kloof tussen de financiële en reële economie steeds groter wordt.

Door **Marleen Janssen Groesbeek**

Sinds het begin van de huidige financieel-economische crisis in 2008, word ik vaak herinnerd aan de Amerikaanse film *Being there* uit 1979 met Peter Sellers in de hoofdrol. De film, gebaseerd op een roman van Jerzy Kosinski, gaat over tuinman Chance, die niet kan lezen en schrijven. Zijn levenswijsheid heeft Chance van de televisie en van zijn werk als tuinman. Door een serie van gebeurtenissen komt deze Mr. Gardner (meneer tuinman) in het huishouden van de Amerikaanse president terecht.

De president heeft grote zorgen vanwege de economische crisis. In de scene die mij zo is bijgebleven, vraagt de president aan Chance of zijn regering economische groei kan stimuleren met tijdelijke maatregelen. Het antwoord van de tuinman is dat zolang de wortels niet zijn afgesneden, het allemaal goed komt: “Want in de tuin groeit alles volgens de seizoenen: eerst komt de lente, dan de zomer, maar dan hebben we herfst en winter. En dan hebben we opnieuw lente en zomer.” De president en zijn adviseurs vinden zijn wijsheid verfrissend en Chance krijgt de statuur van een nieuwe messias.

Creatieve destructie

De geschiedenis laat zien dat mensen altijd te maken hebben gehad met economische cycli van opkomst en verval, vaak als gevolg van oorlog of hongersnood. Vanaf de zestiende eeuw, als het Europese bankwezen een enorme groei doormaakt, worden economische winters door regelmatig terugkerende financiële crises veroorzaakt. Het volk leed al onder natuurlijke ‘tegenvallers’ als het mislukken van de oogst en een te snelle bevolkingsgroei. Maar ook vóór de industriële revolutie moesten financiële tegenvallers al door het volk betaald worden middels hogere belastingen.

Na een oorlog of natuurlijke ramp was de economische structuur dusdanig vernietigd dat een economische lente zich vanzelf aandiende en zo kwam er weer

een nieuwe cyclus op gang. Volgens de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter kent elk economisch systeem periodes van lokale destructie, die nodig zijn om nieuwe ontwikkelingen ruimte te geven. Technologische ontwikkelingen zorgen dat sommige sectoren niet meer levensvatbaar zijn en andere juist wel. Schumpeter heeft dit kenmerk van economische seizoenen ‘creatieve destructie’ genoemd.

Golven

Studenten wordt dit verschijnsel van economische seizoenen – of golven zoals ze in economisch jargon heten – wel bijgebracht, maar of ze ook werkelijk plaatsvinden zoals ze door de economen beschreven worden, blijft een mysterie. Dat geldt overigens ook voor economische idealen als de onzichtbare hand en de vrije markt. Economen onderscheiden verschillende golven. Een favoriete golf van Schumpeter was die van de Russische econoom Nikolai Kondratieff. Een Kondratieff-golf duurt tussen de vijftig en zestig jaar en begint met een technologische revolutie. Naarmate deze technologie verder ingeburgerd raakt, wordt de economische impuls daarvan kleiner.

Door de invloed van de Britse econoom John Maynard Keynes en het politieke beleid dat vanaf de Tweede Wereldoorlog tot halverwege de jaren tachtig is gevoerd, zijn we gewend geraakt aan de conjunctuurgolf, een voorbeeld van een korte golf. Het bruto binnenlands product (bbp) speelt daarbij een belangrijke rol. Sinds 1944 wordt gemeten wat inwoners, bedrijven en overheid elk kwartaal samen verdienen. Als er twee kwartalen achtereenvolgende sprake is van negatieve groei, dan noemen we dat een recessie. Een economische depressie treedt in als de economie twee jaar of langer geen groei laat zien.

De bedenker van het bbp, Amerikaanse econoom Simon Kuznets, heeft zich tijdens zijn leven altijdezet tegen het idee dat deze groeimaat ook de maat van

welvaart zou zijn, maar tevergeefs. Bbp per hoofd van de bevolking is nu een veel gebruikte maatstaf om aan te geven of een land welvarend is. China mag dan de Verenigde Staten inhalen met de grootte van hun bbp, per hoofd van de bevolking is het bbp nog lang niet op het Amerikaanse niveau.

Groeiende ongelijkheid

Het bbp is geen goede graadmeter voor economische welvaart in tijden van groeiende ongelijkheid. Met duizenden miljardairs en miljoenen mensen met bijna niets op hun bankrekening kan het bbp er nog steeds goed uitzien, terwijl de armoede in werkelijkheid groot is. In de jaren vijftig van de vorige eeuw wond slechts een enkeling zich hierover op. Het was de tijd van de snelle economische vooruitgang voor de gewone burger, die zich eindelijk ook auto's, wasmachines en buitenlandse vakanties kon veroorloven. De statistieken toonden een dalende inkomensongelijkheid in kapitalistische landen. Ook de ongelijkheid in bezit en vermogen nam af. Economisch gezien was het lente en zomer. Dit was de Kuznets-golf, volgens welke de inkomensongelijkheid in een land dat een snelle economische ontwikkeling doormaakt, eerst sterk stijgt, maar daarna gaat dalen.

Of de golven van Kuznets werkelijk zo werkten als hij zich voorstelde, is vaak in twijfel getrokken. Toch heeft zijn idee dat economische ontwikkeling van een land zal leiden tot meer gelijkheid bij economen en politici wortel geschoten. Helaas lijkt zijn theorie slechts op een korte periode in de geschiedenis van toepassing: grofweg van 1945 tot 1985. Daarna zijn de geïndustrialiseerde landen weer op het pad van groeiende ongelijkheid beland.

De boodschapper van dit nieuws is de Franse econoom Thomas Piketty, wiens lijvige boek *Le capital au 21ème siècle* sinds zijn verschijning in september 2013 een bestseller is. Piketty wordt al de Karl Marx van de

eenentwintigste eeuw genoemd. Hij constateert op basis van belastinggegevens uit onder andere de VS en Frankrijk, dat de wereld weer op weg is naar een periode met inkomensverschillen die zo groot zijn als rond de industriële revolutie in de achttiende eeuw. Dat komt doordat de inkomens van mensen sinds 1985 wel zijn toegenomen, maar lang niet zo veel als het bezit van de één procent rijkste mensen van de wereld.

Op zich is het niet erg als rijke mensen veel rijker worden, als de andere mensen in de wereld ook nog steeds de kans zouden hebben om rijker te worden. Maar daar is nu juist waar het schuurt. Zelfs in landen waar de economische ontwikkeling in de lift zit, maken ouders zich zorgen over de toekomst van hun kinderen. De wens dat kinderen het economisch beter zullen doen dan hun ouders zit diep. Daar zijn de meeste van ons die de Kuznets lente en zomer hebben meegeemaakt, mee opgegroeid. Het was al lastig te moeten zien dat veel banen naar landen werden verplaatst die ook nog een flinke economische groei moesten doormaken, maar door de kredietcrisis zijn heel veel gewone mensen er in Europa en de VS in economische zin op achteruit gegaan.

De manier waarop regeringen hebben geprobeerd het faillissement van het financiële systeem tegen te houden, heeft de inkomens- en vermogensongelijkheid alleen maar vergroot. Hoewel de regels op papier strenger zijn geworden, heeft de financiële wereld met zijn kortetermijndenken nog steeds de overhand. Bedrijven met oog voor de lange termijn en toekomstige generaties hebben weinig bewegingsruimte. Zeker als hun aandelen verhandeld worden op de beurs, worden de ondernemingen onderworpen aan de tucht van de financiële analisten die elk kwartaal economische vooruitgang willen zien. Het percentage beleggers dat graag in bedrijven wil investeren die naar duurzaamheid streven, ligt wereldwijd nog onder de tien procent.

De illusie van de markt

De Schotse verlichtingsfilosoof Adam Smith wordt als de stamvader van het kapitalisme gezien. Een kleine paragraaf in zijn meer dan zeshonderd pagina's dikke *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), over de onzichtbare hand van de markt die er voor zorgt dat iedereen tevreden is na het afronden van zijn economische transacties, is een eigen leven gaan leiden. Volgens Smith is economisch handelen niet waardenvrij en dat is nog altijd zo. Regeringen wereldwijd beïnvloeden de markten met allerlei financiële prikkels. Nobelprijswinnaar en econoom Joseph Stiglitz heeft in zijn boek *Freefall* (2010) ongenadig uitgehaald naar de manier waarop overheden de markten beïnvloeden en hoe ze daarmee de gevestigde bedrijven bevoordelen.

Van de efficiënte markttheorie voor de financiële markten en producten is ook weinig meer over, mede door technologische vooruitgang die alleen is weggelegd voor een select gezelschap. Effectenhuizen in de Verenigde Staten doen aan *nanotrading*. In het Tegenlicht-programma *Money and Speed: inside the black box* (zie p. 24 e.v.), in 2011 uitgezonden door de VPRO, vertelden deskundigen dat gespecialiseerde beleggers een supersnelle computer – de *black box* – programmeren volgens bepaalde algoritmen die ervoor zorgen dat de computer in nanoseconden koop en verkoopbeslissingen neemt volgens bepaalde patronen. Het gaat hierbij om enorme transacties die in fracties van seconden beleggingsbeslissingen nemen die miljardenconsequenties hebben. Zo'n systeem kost, aldus het programma, drie tot vierhonderd miljoen dollar, dus is alleen weggelegd voor de rijkste en vaak agressiefste fondsen. Die markt heeft niets meer te maken met de onzichtbare hand van Adam Smith, die het beste met de wereld voor had.

De factor tijd maakt dat de kloof tussen de financiële economie en reële economie steeds groter wordt.

Financieel kapitaal kan zich razendsnel over de wereld verplaatsen, steeds op zoek naar de hoogste rendementen, profiterend van de beste economische seizoenen. Doel van deze snelheid is vooral geld met geld te verdienen en niet investeren in werkgelegenheid of een betere samenleving. Menselijk kapitaal kan zich ook verplaatsen naar de best betalende regio, maar daar zitten hoge transactiekosten aan vast. Natuurlijk kapitaal zit vast op een plek en als het vernietigd of opgebruikt is voor winst op de korte termijn, dan komt het niet meer terug. Door de kloof tussen deze soorten kapitaal, neemt ook de ongelijkheid in de wereld sneller toe. Behalve dat het onrechtvaardig is dat één procent van de wereld de helft van het wereldvermogen bezit, heeft de Arabische Lente laten zien dat mensen die geen vooruitzichten hebben op een beter leven, er niet voor terugdeinzen om de bestaande structuren omver te werpen. Helaas zijn ze daardoor vaak uiteindelijk nog slechter af.

Gulzigheid

De oplossing van Thomas Piketty is duidelijk: de regeringen moeten ingrijpen. De wereld moet terug naar economisch beleid dat onbeschaamde vermogenswinsten op effecten en vastgoed via belasting aanpakt. Hij legt de nadruk op de schaamteloze verrijking omdat hij vooral de rijkste één procent van de wereld in het vizier heeft: zij moet weer financieel bijdragen aan een rechtvaardiger wereld. Zij profiteert er nog steeds van dat de centrale banken zoveel geld in de wereldeconomie gepompt hebben om het financiële systeem overeind te houden. Hierdoor profiteren vooral grote vermogens van hoge rendementen op risicovolle beleggingen. Piketty heeft zelf al voorspeld dat zijn politieke aanbevelingen niet opgevolgd zullen worden, omdat de tijd er niet rijp voor is.

Het is niet uit te sluiten dat de vermogenscorrectie van de financiële markten zelf gaat komen, want cri-

ses zijn normaal: ze horen bij de economische seizoenen. Ze dienen zich aan met de regelmaat van de klok, zo hebben de Harvard-economen Carmen Reinhart en Kenneth Rogoff laten zien in hun boek *This Time is different* uit 2009. Op basis van de tijdreeksen uit het verleden, trekken zij een lijn van crises door de tijd, die zich om de zeven jaar herhalen: maandag 14 oktober 1987, 22 december 1994, een en al ellende in 2001 met onder andere boekhoudschandalen en Enron en dan 15 september 2008 het omvallen van Lehman Brothers. De volgende crisis zal in hun berekening op een maandag in september of oktober plaatsvinden, laten we zeggen maandag 12 oktober 2015. Dat is de dag dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties zichzelf de vraag zal stellen waarom de Millenniumontwikkelingsdoelen niet bereikt zijn.

Toch is er wel wat te doen aan die zware economische winters, zoals we die de afgelopen jaren hebben meegemaakt, namelijk leven binnen onze eigen financiële grenzen en de grenzen van de planeet. Want als er één ding is dat Reinhart en Rogoff duidelijk laten zien, dan is het dat het huidige financiële kapitalisme mensen verleidt om boven hun stand te leven en een voorschot te nemen op toekomstige inkomsten. Als we onze materiële gulzigheid dempen, worden de economische seizoenen vanzelf milder en blijft er ook nog welvaart over voor toekomstige generaties.

/

Literatuur

Th. Piketty, *Capital in the 21st century*, Harvard University Press 2014.

J. Konsinski, *Being there*, Transworld Publishers, London 1998.

C. Reinhart and K. Rogoff, *This time is different*, Princeton University Press 2009.

A. Smith, *The theory of Moral Sentiments*, Prometheus, New York 2000.

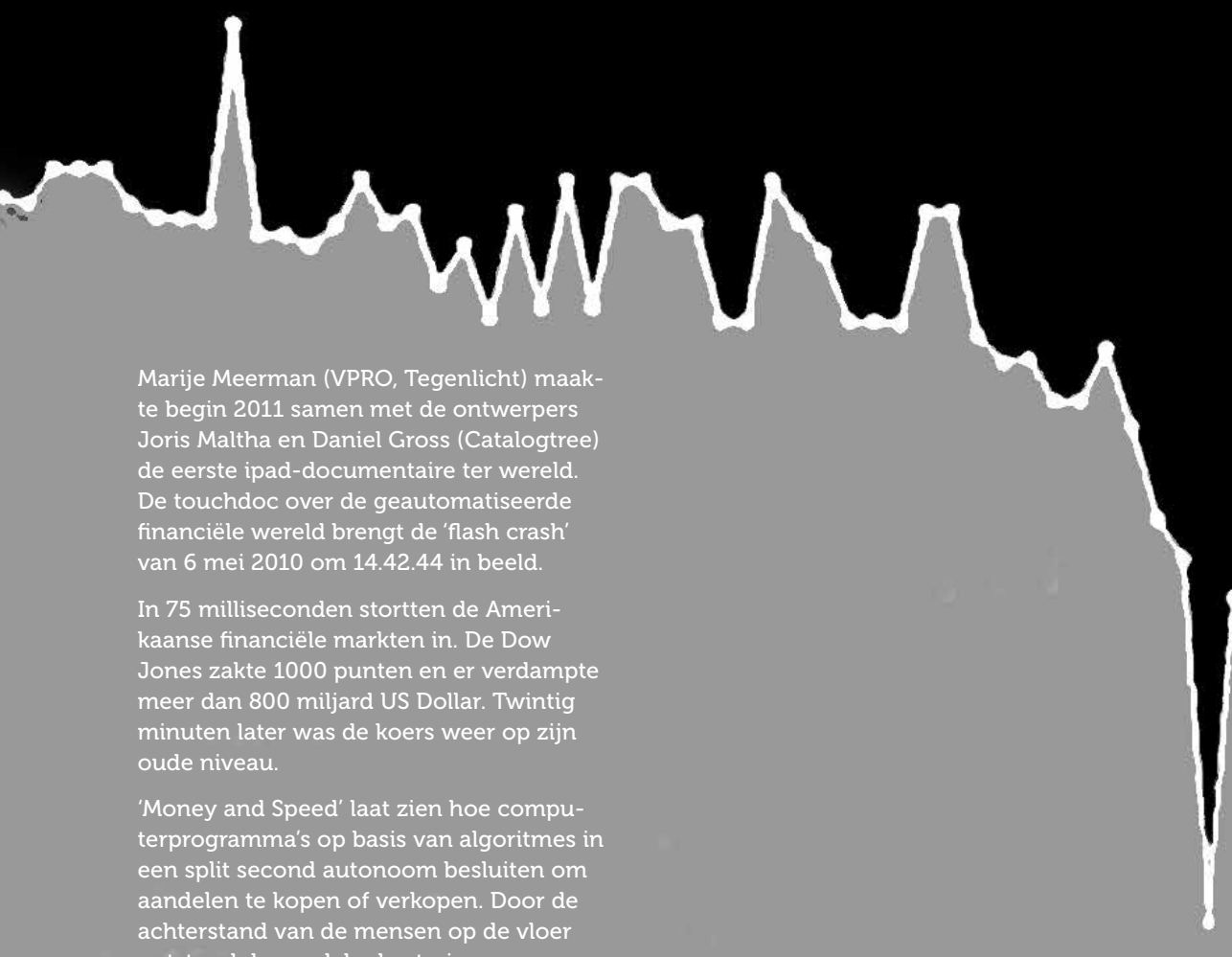
A. Smith, *An Inquiry into the Nature and the Wealth of Nations*, Wordsworth Editions, Hertfordshire 2012.

J. Stiglitz, *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*, W. W. Norton & Co., New York 2010.

J. Schumpeter, *Essays. On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, Transaction Publishers, New Jersey 1989.

TIME
14:47:52

TRADES/SEC
26

Marije Meerman (VPRO, Tegenlicht) maakte begin 2011 samen met de ontwerpers Joris Maltha en Daniel Gross (Catalogtree) de eerste ipad-documentaire ter wereld. De touchdoc over de geautomatiseerde financiële wereld brengt de 'flash crash' van 6 mei 2010 om 14.42.44 in beeld.

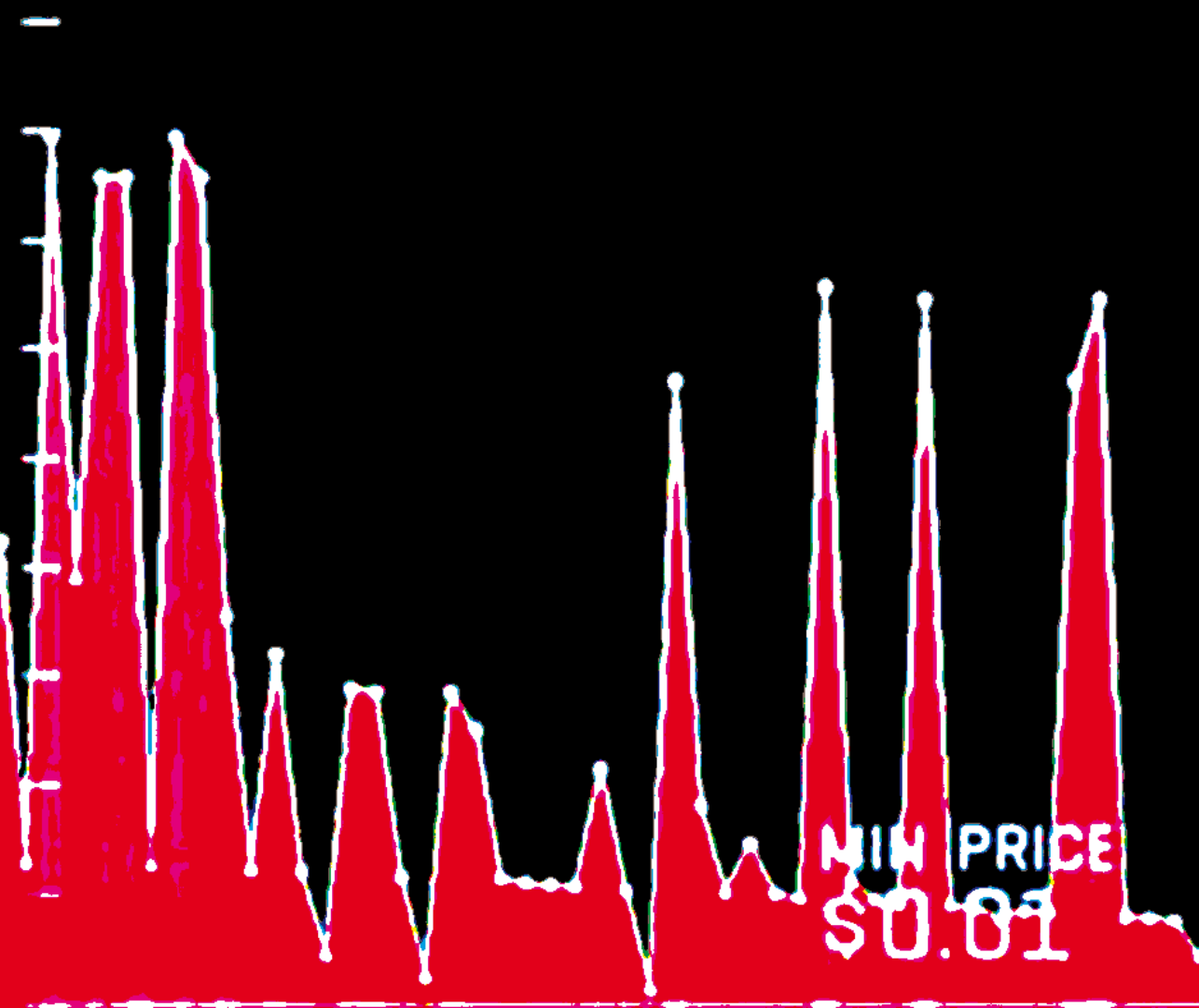
In 75 milliseconden stortten de Amerikaanse financiële markten in. De Dow Jones zakte 1000 punten en er verdampte meer dan 800 miljard US Dollar. Twintig minuten later was de koers weer op zijn oude niveau.

'Money and Speed' laat zien hoe computerprogramma's op basis van algoritmes in een split second autonoom besluiten om aandelen te kopen of verkopen. Door de achterstand van de mensen op de vloer ontstond de aandelenhysterie.

Money and Speed: Inside the black box

PRICE
\$33.24

MAX PRICE
\$41.72

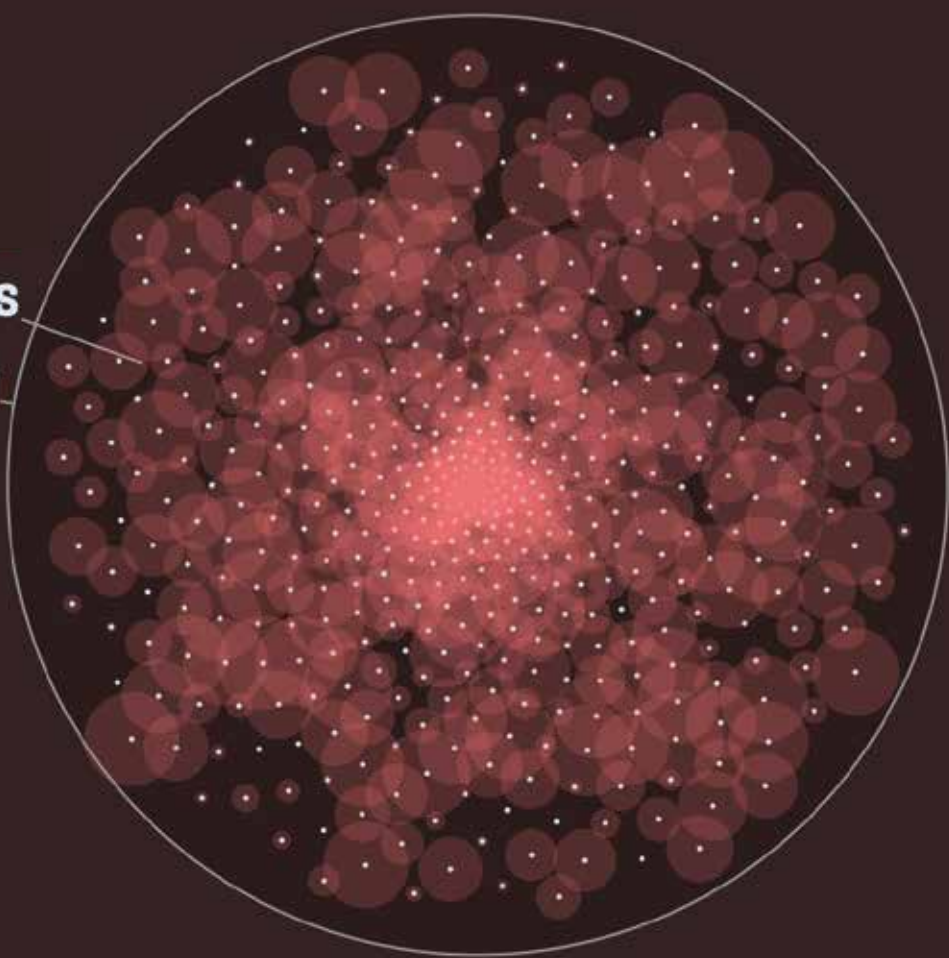
De datadonut op de kaart rond Wall Street laat zien waar investeringsbanken zich vestigen. Hoe dichter bij het centrum, hoe sneller de informatie binnenkomt. Maar te dichtbij is risicovol. Daar zou je namelijk getroffen kunnen worden bij een eventuele nucleaire aanval op Manhattan. De happen uit de donut worden bepaald door de aanwezigheid van kerncentrales (die moet je mijden) of andere risico's als overstromingen.

TIME

14:42:31

SHARES

EMINI

Het schip De Sandrien werd in 2001 aan de ketting gelegd in de haven van Amsterdam vanwege de aanwezigheid van asbest en andere giftige materialen. Men vermoedde dat het schip naar India zou varen om daar gesloopt te worden zonder de noodzakelijke gezondheidsmaatregelen.

Anderhalf jaar lang zat de bemanning vast aan boord. Fotografen Henk Wildschut en Raimond Wouda documenteerden het lange wachten in hun boek 'Sandrien'. Met teksten van Richard Castle, Tanja Elstgeest, Balbir e.a.

Uitrusten van de tijdwinstmachine

Sinds de zestiende eeuw horen tijdschaarste en techniek bij elkaar. Hoe meer we innoveren, hoe meer tijd we winnen, is de gedachte. Maar die belofte komt alsmaar niet uit. Hoe komt dat?

Door **Martijtje Smits**

Tijd, een begrip nog abstracter en ongrijpbaarder dan termen als 'natuur' en 'geld', lijkt net zo schaars en minstens zo bepalend voor ons sociale bestaan. Orde scheppen hoort bij het menselijk leven en in vrijwel alle tribale en moderne samenlevingen is tijd een van de centrale ordeningsprincipes die de ervaring structureren en waarmee we sociale controle uitoefenen. "Among verbal weapons of social control, time is one of the final arbiters," schrijft de antropologe Mary Douglas. Net als begrippen als 'natuur' en 'cultuur', 'man' en 'vrouw' en 'God' dat kunnen zijn: ze worden gebracht als feitelijke entiteiten, maar het zijn afspraken en ze werken uitermate normatief.

Bij ons is tijdwinst een alomtegenwoordige belofte. Neem de volgende berichten, in luttele seconden van een zoekmachine geplukt: "Door slimmer werken meer kwaliteit met minder mensen" en "Bespaar tijd, maak gebruik van innovaties in de zorg. (Raad voor de Volksgezondheid en Zorg) "Google investeert honderden miljoenen in zijn nieuwe *anti-aging startup* Calico, dat zich bezighoudt met het verlengen van het menselijk leven". (CNN) "Robots verstevigen de concurrentiepositie en verhogen de welvaart door het verhogen van onze productiviteit per gewerkt uur." (ING)

Zulke boodschappen pretenderen nieuws waarde te hebben, maar ze doen vooral iets anders. Ze herhalen een diep ingesleten ideologie dat tijd een schaars goed is en dat technische innovatie en *efficiency* de pijn kunnen verlichten. Machines doen het werk van mensen in minder tijd, is het idee. Slim georganiseerde energie en materie in plaats van arbeid bespaart tijd. Dit is het wijdverbreide en neutraal ogende principe van *efficiency*, dat de grondslag vormt van de moderne economie.

De mythe van de tijdwinst

De geschiedenis van techniek en innovatie staat bol van beloftes en verleidingen van tijdwinst: van industrie en treinvervoer tot het verzorgingshuis en het

Dit is de culturele dynamiek achter de versnelling: en passant worden nieuwe behoeften en statussymbolen geschapen

/

eigen lichaam, van liften, zorgrobots, HSL, tot e-mail, keukenapparaten en genetische *anti-aging doping*. De oorsprong van deze ideologische verbinding tussen tijdschaarste en techniek dateert van het einde van de middeleeuwen, in de periode van de vernietigende pest in de vijftiende eeuw en de ontwrichtende Europese burgeroorlogen van rond 1600. Zo speculeerde de Britse filosoof Francis Bacon in 1626 over technieken om het leven te verlengen. Op de drempel van de industriële revolutie pleitte Adam Smith in 1776 voor investeren in arbeidsbesparende technologie.

Technologie heeft vele levensdomeinen onmiskennbaar versneld en bovendien de gemiddelde levensduur verlengd en opgerekt. Tegelijk komen de tijdbeloften steeds maar niet uit. In elk geval niet zoals ze bedoeld waren: tijdschaarste lijkt een constant gegeven in het bestaan. Na elke *efficiency*operatie staan we qua tijdswinst weer met praktisch lege handen. Een publiek geheim waar je als file-rijdende, e-mailende en internetshoppende ervaringsdeskundige geen techniekfilosoof voor nodig hebt, al hebben ook uiteenlopende techniekdenkers sommige van deze tijdswinst-mythen haarfijn ontkracht. Bekend is de berekening van de gemiddelde snelheid van een auto door Ivan Illich uit 1976. Met inbegrip van alle geïnvesteerde tijd schreed de moderne auto met een vlotte wandelpas van 4,7 mijl per uur over de weg. En in haar klassieker *More work for mother* uit 1983 liet Ruth Schwarz Cowan zien dat zogenaamd arbeidsbesparende nieuwe huishoudtechnologieën als de stofzuiger en de wasmachine hand in hand gingen met nieuwe eisen en hygiënestandaarden voor het huishouden en daardoor met 'meer werk voor moeders'.

Zo werkt het dus ongeveer: niet alleen blijven verbruikte tijd en inspanning onzichtbaar in het resultaat (net als milieukosten verborgen blijven in de prijs), maar ook worden de uren die vanaf de ontwerptafel gezien bespaard worden bij de ogenschijnlijke vervanging van

taken geleidelijk omgezet in een sociaal gevoelde noodzaak om grotere afstanden af te leggen, meer afspraken te maken, vaker af te wassen, meer berichten te beantwoorden, meer te consumeren en te produceren. Dit zou ik de culturele dynamiek achter de versnelling noemen: en passant worden nieuwe behoeften en statussymbolen geschapen. Hierdoor voelen tenslotte ook de achterblijvers zich, gedreven door angst voor sociale uitsluiting, gedwongen om mee te doen. De versnelling geeft in het begin vaak nog een kick. Maar autoriteiten is niet meer leuk in de file en door nieuwe sociale druk en nieuwe gewoonten en ook door protesten, rijst opnieuw behoefte aan tijdbesparende interventies, productie-methoden en *gadgets*.

Perpetuum mobile

Technische versnellingen gaan zo doende steeds gepaard met sociale versnellingen, evenals met reorganisaties van bedrijven en onderwijsinstituten, zoals de filosofen Sennett en Huijser opmerkten. Op materieel niveau gaan ze vrijwel automatisch gepaard met toenemend verbruik aan grondstoffen en energie en de opeenstapeling van afval en uitstoot. Op lichamelijk niveau manifesteert zich de stress, zoals in de negentiende eeuw de treinziekte en tegenwoordig de *burn-out*. Het perpetuum mobile van tijdswinst en tijdverlies maakt dat de (vooral in de jaren vijftig en zestig) voorspelde 'vrijtijdsmaatschappij' en de gevreesde golf van verveling als gevolg van nieuwe, arbeidsbesparende technologie zich niet hebben voorgedaan. Het systeem lijkt vooral verliezers op te leveren, want hoewel er groepen zijn die qua inkomen en maatschappelijke erkenning meer profiteren van de tijd-race, lijden juist deze groepen ook aan het meeste tijdekort, al constateerde het Sociaal Cultureel Planbureau in 2013 ook dat "Het erop [lijkt] dat degenen die voldoening willen en kunnen halen uit een volle agenda, het gevoel over te weinig vrije tijd te beschikken op de koop toenemen."

Als technologische ontwikkelingen de beloofde tijdswinst niet waarmaken, maar ons juist vollere agenda's, dwingende reorganisaties, beroepsziekten, afval, uitputting van grondstoffen, enzovoort bezorgen, moeten we dan niet eens uit die contraproductieve tredmolen stappen? Die vraag lijkt onvermijdelijk en keert dan ook in steeds nieuwe varianten terug. Elke golf van technologische vernieuwing – mechanisering, automatisering, digitalisering, robotisering – leidde tot nieuwe maatschappelijke onrust over de ontregelde tijdsorde, tot zorgen over ontslag en beroepsziekten, onteigening en ontworteling, groeiende ongelijkheid, afval en uitputting, tot paniek over het verdwijnen van vaste (winkel) tijden en tot pleidooien voor onthaasting, vertraging en soberheid. Tussen alle versnelling door is dit vaste patroon van actie en reactie een schaars baken van rust.

Maar de terugkerende protesten van onthaasters hebben, vanaf de machine-brekende Luddieten, nooit geleid tot een substantiële ontsnapping uit het tijdswinstsyndroom. Hoe valt dat te verklaren, afgezien van een gebrek aan macht en getal van de protesteerders? Eén belangrijke oorzaak lijkt dat de terugkerende roep om onthaasting de onderliggende veronderstelling van een bereikbare, duurzame oase van rust, waarin er echt tijd en aandacht is, in feite krachtig bevestigt. Voor- en tegenstanders van technische vooruitgang blijken deze droom te delen. Daarmee krijgt de belofte van tijdswinst elke keer nieuwe brandstof. Vooruitgangsdenkers zeggen nog maar eens dat we geduld moeten hebben en dat we 'nog slimmer' moeten opereren, bijvoorbeeld door *eco-efficiency* toe te passen. Ook zeggen zij dat het zal wennen. Daarmee hebben zij een punt, want van stoomtrein tot digitaal bankieren zijn de ontwikkelingen steeds gedomesticeerd geraakt en de klachten genoegzaam verdwenen. Maar het beroep op geduld blijft illusoir; de utopie zal, zolang we erin geloven, voor ons uit blijven vluchten.

Tijdsordes

Ik vraag me dus niet alleen af hoe te ontsnappen aan de tredmolen van de nooit bereikbare droom van 'tijd hebben', maar ook: is er een uitweg uit dit vaste patroon van innovatiedrift en onthaastingspleidooien? Is het verhaal van de onthaasters – en van de innovators – toe aan een *make-over*? Sowieso. Is een andere strategie nodig? Beslist. Heb ik die? Nee, hooguit een intuïtie in welke richting die wel en niet gezocht kan worden. Te beginnen met het loslaten van de tijdswinst-belofte. Maar daarmee zijn we er nog niet. Welke valkuilen zijn er nog meer?

Onthaastingsverhalen zijn er in vele soorten en maten, van levensfilosofen tot groene denkers. Bij het napluizen valt op dat sommigen – bijvoorbeeld de filosoof Joke Hermsen in *Stil de Tijd* (2009), de milieusocioloog Wolfgang Sachs in *Rich in things, poor in time* (1999) en de vrijetijdswetenschapper Theo Beckers in *De hyperactieve samenleving* (2004) – blijven steken in een apolitiek pleidooi voor een andere leefstijl. Met een dergelijk moreel appél stichten deze auteurs weliswaar de lezer, maar de boodschap reikt niet verder dan het privédomein. Terwijl het behalve om ons individuele gevecht met de tijdsorde ook om een collectief, maatschappelijk en politiek vraagstuk gaat.

Een andere terugkerende figuur is om de economische, publieke tijdsorde te vereenzelvigen met de universele, globaliserende orde van de kloktijd, om daartegenover een andere, minder vervreemdende, meer oorspronkelijke of 'natuurlijke' tijdervaring in het vizier te krijgen. Ook hier kunnen Hermsen en Sachs weer genoemd worden. Door het tegenover elkaar stellen van een lege, abstracte tijd en een echte, betekenisvolle tijd riskeren de onthaastingsdenkers de utopische valkuil die ik hierboven beschreef. Al suggereert de doortikken-de kloktijd een homogeen continuüm, gefaciliteerd door technieken als wekkers en agenda's; als we het sociaal geconstrueerde karakter van tijd serieus nemen, tikken

er niet één of twee tijden, maar zijn er zoveel tijdsordes als er sociale praktijken zijn. Pas met die erkenning wordt de gelaagdheid en dynamiek van ons tijdsbestaan zichtbaar, en alle afstemmingskwesties daartussen.

Zodra onthaastingsdenkers wél de politieke portee van het vraagstuk erkennen, zijn ze geneigd de kracht, complexiteit en diepte van de versnelling te onderschatten. Zo valt het op dat onthaastingsdenkers ook zelf vaak geen weerstand kunnen bieden aan de aantrekkingskracht van de snelheidscultuur. Er zijn geen eenvoudige knoppen om aan te draaien; 'onthaasten' vergt op alle fronten een lang, taai proces van wat wel *piece-meal engineering* wordt genoemd. Dat wil zeggen dat je met kleine stapjes je weg zoekt in plaats vanuit een grote, omspannende visie. Eén front daarvan is het ontwerptraject van nieuwe technologie, en juist dat blijft opvallend buiten beeld in het onthaastingsvertoog.

Politieke weerstand

Nieuwe technologie komt vaak alleen in beeld als een 'versneller'. Maar nieuwe technologie doet eigenlijk iets anders: ze constitueert nieuwe, betekenisvolle tijdsordes en verstoort andere. Zo faciliteerde de magnetron een individualiserend eetpatroon, waarbij gezinsleden op hun eigen tijd een maaltijd namen, daarmee het tijdpatroon van gezamenlijke maaltijden verstorend. Zo bots- te de tijd van de auto op de tijdsorde van de voetganger. Of botst het ritme van de mobiele telefoon met dat van autorijden. Dit 'tijdsorde-stichtende' karakter van innovaties betekent dat we bij het ontwerpen van nieuwe technologie óók alert kunnen zijn op zulke conflicten, en zelfs technologie kunnen aanwenden om in die conflicten te bemiddelen. Dat kan bijvoorbeeld door al in een vroeg stadium van het ontwerptraject de belofte van tijdwinst te onderwerpen aan *reality checks*, in een dialoog tussen ontwerpers en gebruikers over hun wensen en waarden.

Dat is iets anders dan de aanpak die sommige linkse

denkers voorstaan. Zij menen dat de tijdwinstlogica kan worden begrensd door wat Achterhuis noemt 'selectieve onthaasting'. Er zouden activiteiten buiten de marktsector zijn die zich per definitie niet lenen voor haast, zoals de universiteit (Dick Pels in *de Groene Amsterdammer*, 22.2.2003) of de zorg en het onderwijs (Halsema in haar boek *Geluk* uit 2008). In deze redenering schuilt de suggestie dat de marktsector kan worden vrijgepleit, en dat er op niet-politieke gronden grenzen te geven zijn. Maar ook bijvoorbeeld in de visserij en de kledingindustrie zijn vele, onuitruilbare waarden in het geding die vernietigd en aangetast worden door de tijdwinstlogica. Weerstand bieden aan die logica is dan ook vooral een politieke, op het expliciteren van die waarden gebaseerde keuze.

/

Literatuur

H. Achterhuis, *Werelden van tijd*, Stichting Maand van de Filosofie 2003.

M. Douglas, 'Environments at Risk'. In: *Implicit Meanings, Essays in Anthropology*, Routledge and Kegan Paul, Londen 1975, p. 206-218.

M. Huijter, *Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd*, Klement, Zoetermeer 2011.

I. Illich, *Energy and Equity*, Marion Boyars, Londen 1976.

R. Schwarz Cowan, *More Work For Mother. The Ironies Of Household Technology From The Open Hearth To The Microwave*, Basic Books, New York 1983.

R. Sennett, *De flexibele mens*, Uitgeverij Byblos, Amsterdam 2000.

SCP, *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*, Den Haag november 2013.

“Die paar minuten aandacht” – tijd in de thuiszorg

Die gevallen mevrouw laat je niet op de grond liggen, maar de extra tijd die dat vraagt, gaat van haar ‘zorgbudget’ af. Bij het volgende bezoek kan ze dan niet gewassen worden. Door steeds nieuwe maatregelen in de zorg wordt de speelruimte almaar kleiner. Een verhaal uit de praktijk.

Door **Silvia Roukens**

“Dertig seconden om een steunkous aan te trekken. Meneer, mevrouw, zou u dat lukken?” Met een stopwatch in de hand, witte jassen aan en een kunstbeen met panty onder de arm dagen twee mannen de wandelaars in een Nij-meegse winkelstraat uit. “Opzij, opzij, opzij, want wij zijn haast te laat, we hebben maar een paar minuten tijd”, zingen ze. En: “de thuiszorg wordt steeds meer een strijd. Er is iets minder geld en steeds minder tijd. Heb je thuiszorg nodig, wee je gebeente... straks word je aan- en uitgekleed door de gemeente!” Met deze ludieke actie reageerde GroenLinks Nijmegen enkele maanden geleden op de nieuwste kabinetsplannen rondom de zorg. “Stop de stopwatch in de zorg!” was hun boodschap daarbij.

Ook vakbonden FNV en CNV trokken onlangs bij de Tweede Kamer aan de bel om de wetsvoorstellen in verband met de grote zorgverschuiving naar gemeenten (WMO) te herzien. De bezuinigingsplannen zouden ingrijpende gevolgen hebben voor de zorgorganisaties en hun cliënten, wat de bonden onverantwoord vinden. De regering pleit er immers voor dat ouderen en gehandicapten langer thuis wonen. Maar hoe lukt dat met minder middelen? En is het echt zo dat er nu al nauwelijks meer tijd is voor de meest basale zorgtaken zoals het aantrekken van steunkousen?

Kletsen

Om hier een beeld van te krijgen, liep ik een dagje mee met een ervaren wijkverpleegkundige. Thea

Groenewegen werkt al vijftientig jaar bij zorgonderneming Careyn in de regio Zuid-Holland. Ze is gespecialiseerd in oncologieverpleging en maakt daarnaast deel uit van de ‘vliegende brigade’, die 24/7 bij mensen thuis komt voor verzorging, verpleging en begeleiding. Thea houdt in haar werk van het persoonlijke contact. “We zijn bij mensen thuis te gast, dat is heel anders dan ze in het ziekenhuis behandelen.”

8:15 Thea gaat per fiets naar haar eerste patiënte, een oudere vrouw in een rolstoel. De vriendelijke dame heeft er geen bezwaar tegen dat ik meekijk terwijl Thea haar helpt bij het douchen. Gemoedelijk babbelend ontkleedt ze de vrouw, zet haar op een speciale douchestoel en wast haar in alle rust. “Wilt u zelf uw gezicht doen?” vraagt ze. “U doet wat u zelf kan en de rest doe ik. Zo, lekker over uw rug”. Terwijl Thea de vrouw vlot met een washandje inzeept, kletsen ze wat over het weer en de ongemakken van de stoma. De vrouw oogt erg op haar gemak en op mijn vraag zegt ze erg blij te zijn met de zorg die ze krijgt en de tijd die daarvoor wordt uitgetrokken. “Maar ze heeft dan ook een hoge indicatie,” verklaart Thea. Na de douche helpt ze mevrouw op haar bed om haar verder aan te kleden en de katheder van de stoma te vervangen. Ook krijgt ze een fris kompres, dat Thea behoedzaam aanbrengt. “Wilt u nog een plakbandje erop?” Daarna helpt ze de vrouw overeind en pakt een watje om haar gezicht schoon te maken. “Dat lijkt me wel een

rare gewaarwording, dat iemand dat bij je doet”, mijmert Thea. Maar mevrouw haalt haar schouders op. Nu is ze weer klaar voor de dag – en dat in dertig minuten. Thea helpt haar weer in haar rolstoel en maakt nog netjes het bed op. Dat laatste is een aparte taak, zo blijkt wanneer Thea het klantdossier erbij pakt en hierin de dingen noteert die ze heeft gedaan. Ook schrijft ze alle bijzonderheden in de map.

9:20 We arriveren bij het huis van Thea’s volgende cliënt, waar ze de sleutel van heeft. “Goedemorgen?” roept ze een paar keer, maar er komt geen antwoord. Is er wel iemand? Dan ontdekt Thea de bejaarde vrouw op de grond van haar slaapkamer. Ze is bij het opstaan uit bed gevallen en zegt dat ze het koud heeft en pijn heeft. Geen wonder, want ze blijkt daar al enkele uren te liggen. Thea legt direct een kussen onder haar hoofd en een deken over haar heen. Ze acht het beter om de huisarts te bellen en de vrouw niet zelf op te beuren, wie weet is ze geblesseerd. Maar de lijn van de telefoon is dood. Thea pakt haar mobieltje, maar krijgt ook daarop geen gehoor. Ze probeert andere nummers, maar niks werkt. Uiteindelijk weet ze via sms de huisarts te bereiken, en een zoon van mevrouw. Er bleek een telefoonstoring in het dorp... “Dit kost nou veel tijd,” verzucht Thea. Maar nu vertrekken en mevrouw in haar eentje achterlaten, kan ze niet over haar hart verkrijgen. Ze belt een collega of die haar volgende patiënt kan overnemen. Een kwar-

tier later zijn zoon en huisarts aangekomen en wordt de oude dame naar het ziekenhuis vervoerd. Het is inmiddels half elf.

10:34 We komen aan bij Thea’s laatste adresje. Opnieuw een hoogbejaarde vrouw die nog wel alles zelf kan maar een medicijninjectie nodig heeft. Thea vangt daarnaast haar wondkompres en vraagt hoe mevrouw zich voelt. Ze heeft onlangs een operatie aan haar buik ondergaan en is daar nog erg neerslachtig van. “Je kunt je niet voorstellen hoe dat voelt, de hele dag misselijk zijn. Ik kom ook niet meer buiten,” klaagt ze. “Maar nu komt uw familie naar u toe!” zegt Thea monter. Even verschijnt er een glimlachje op haar gezicht.

Eenzaamheid komt Thea veel tegen. “Soms zijn wij de enige die mensen zien op een dag. Die paar minuten aandacht zijn dan extra waardevol.” Ook nu geeft Thea nog tot elf uur aandacht aan de vrouw, en praat ze haar dochter bij, die toevallig langskomt. Haar ronde, waarvoor ze tot half twaalf had, zit erop. Niet dat Thea nu klaar is; de rest van de middag wachten haar nog allerlei administratieve zaken op het kantoor.. Thea heeft hard gewerkt, maar hoefde zich niet te haasten of kortaf te zijn. De mensen uit haar wijk zijn weer goed verzorgd, zonder dat ze onder tijdsdruk moesten lijden.

Gepamperd

Maar schijn bedriegt. Dat er wel degelijk te weinig tijd is, legt Caroline Moerman, manager van Careyn Zuid-Holland mij uit. Het echte

probleem ligt volgens haar bij de overheid en het CIZ (het Centrum Indicatiestelling Zorg), dat met de bezuinigingsdrift van de overheid veel strikter is geworden in het toekennen van zorguren. Een hulpbehoevende krijgt van het CIZ een indicatie voor een bepaald aantal uren AWBZ-zorg per week. “En die worden steeds beperkter,” signaleert Moerman. “Met als gevolg dat je nog maar een precies afgemast halfuurtje hebt. Vroeger had je veel meer speelruimte, wat bijvoorbeeld noodzakelijk is bij onvoorziene calamiteiten. Die worden niet meer gehonoreerd door het CIZ.” Nu Thea vanmorgen gedwongen was om twee keer zo lang bij een gevallen cliënt te blijven, zal ze dus later in de week een half uur te kort komen voor die mevrouw. “Soms zijn op woensdag de zorguren al op”, zegt Moerman. “Dat is echt een probleem. Wij zetten onze cliënten centraal en laten hen natuurlijk niet aan hun lot over, maar als je gekort wordt is dat wel lastig. Zo moeten we steeds meer schipperen en ons in allerlei bochten wringen om de nodige hulp te blijven bieden.”

Daarnaast wordt de indicatie die het CIZ geeft door de bezuinigingen steeds ontoereikender. In de thuiszorg wordt onderscheid gemaakt tussen verzorging (laagcomplex) en verpleging (hoogcomplex). Omdat hoogcomplex zorg duurder is, wordt er nu vaker een lagere indicatie gegeven. “Maar in veel gevallen is dat echt te laag en moeten wij alsnog een voor ons duurder medewerker sturen, die toch de verpleegtaken zoals het verzorgen van wonden kan uitvoe-

ren.” En voor extra aandacht is er eigenlijk ook een extra indicatie nodig. Zelfs de kleinste dingen moeten in overleg met het CIZ. Ook daar heeft Moerman moeite mee: “Stel, iemand heeft Tafeltje Dekje vanuit het WMO. Het eten is dus geregeld en geen opdracht voor ons. Maar wie zet het dan in de magnetron? Aan zulke dingen wordt niet gedacht door mensen die op een kantoor zitten, terwijl wij ze in de praktijk dagelijks zien.”

Toch begrijpt Moerman ook wel dat het CIZ kritisch moet zijn. “In Nederland worden we soms teveel gepamperd. Mensen worden steeds veeleisender. Ik vind het op zich redelijk dat wie het minder nodig heeft ook minder krijgt. Bij Careyn keken wij altijd al zoveel mogelijk naar wat de cliënt zelf nog kan of wat zijn omgeving voor hem kan doen, en moedigen de cliënten in gesprekken aan om hun zelfredzaamheid te vergroten. Maar nu gaat de overheid wel heel ver in haar participatiebeleid en wordt het beroep dat wij op vrijwilligers, familieleden en mantelzorgers moeten doen steeds groter. Prima dat de kabinetsplannen ons voorschrijven om mensen langer thuis te houden, maar hoe kunnen wij dat doen zonder daar meer mensen en middelen voor te krijgen? Ook voor volgend jaar worden we weer gekort op ons budget. De bezuinigingen zijn echt doorgeschoten.”

Wachlijsten

Moermans grootste angst is dat dit op een gegeven moment zal escaleren en mensen niet meer de zorg krijgen die ze nodig hebben. “We moeten nu al zo erg improviseren.”

Ze zou daarom willen dat het CIZ beter kijkt naar de behoeften van de cliënt, en indicaties geeft met tarieven die bij de juiste zorg passen. “En dat hoeft echt geen overdreven luxe te zijn. De verzorgingsstaat overdrijven is onzin. Maar wij willen wel dat kunnen doen wat nodig is.”

Voor al nu de zorg voor een groot deel naar de gemeente wordt overgeheveld, vreest Moerman dat er nog meer gekort gaat worden op de ondersteuning en begeleiding van bijvoorbeeld psychische patiënten. Ook casemanager dementie Willy Mieremet ziet dit gebeuren. Zij gaat nu als wijkverpleegkundige naar mensen thuis om hen te begeleiden bij dementie. Maar als casemanager doet ze veel meer, zoals het ondersteunen van de familie en mantelzorgers.

“Eigenlijk gaat het bij dementie altijd om hoogcomplexere zorg. Het is ongeneeslijk, dus je bent vanaf het begin bezig met palliatieve zorg. Maar het CIZ erkent dat vaak niet.” En dat terwijl de wachtlijsten voor opname in een verpleeghuis steeds langer worden door betere diagnoses en de vergrijzing. “Gemiddeld duurt het een jaar voordat je een plekje krijgt toegewezen, en kan de partner vaak niet mee omdat er voor hen geen indicatie wordt gegeven. Dat is schrijnend.” zegt Mieremet. Je twee of meer jaar van te voren al inschrijven op de wachtlijst dan maar?” Op zo’n tijdsplanning zit niemand te wachten. Wie weet dat bovendien zo lang van te voren? Je moet binnen een half jaar terecht kunnen. Dementerenden zijn een kwetsbare groep.”

Medewerkers van zorgorganisaties lopen dus niet met een stopwatch rond, simpelweg omdat ze hun werk goed en met aandacht willen doen. Echter, op weekbasis komen ze wel steeds meer uren tekort, en krijgen ze steeds ontoereikender indicaties om de juiste zorg te leveren. Dit plaatst hen regelmatig voor dilemma’s omdat ze hun cliënten niet in de steek willen laten, maar daar steeds minder middelen voor hebben. Iemand op de grond laten liggen of op vrijdag niet meer wassen? En hoe kun je het participatiebeleid tegemoet komen als je van het CIZ de ruimte niet krijgt om mantelzorgers te ondersteunen? Daar zou de regering eerst nog maar eens een tijdje over na moeten denken.

/

De tijd drukt een grote stempel op het asielrecht. Als gevolg daarvan hebben asielzoekers zowel te weinig als te veel tijd. Vragen over de rechtvaardigheid van de klok.

Door **Ashley Terlouw**

Asielzoekers hebben enerzijds te veel tijd, ze moeten lang wachten voordat ze daadwerkelijk deel mogen gaan uitmaken van de maatschappij, een opleiding mogen volgen, mogen werken. Anderzijds hebben ze te weinig tijd, te weinig om hun asielrelaas met feiten te onderbouwen, te weinig om vertrouwen te krijgen in de ambtenaar die het gehoor afneemt en alles te durven vertellen.

In de asielprocedure moet worden vastgesteld of de asielzoeker gegronde vrees voor vervolging heeft in zijn land van herkomst en dus als vluchteling moet worden erkend. Hierbij speelt tijdsverloop een grote rol. Het asielrelaas moet worden beoordeeld in het licht van de situatie in het land van herkomst. Die situatie is niet gefixeerd op het moment dat de asielzoeker is gevlucht, maar verandert voortdurend. Wat als de situatie slecht was toen de asielzoeker vertrok maar nu is verbeterd? Heeft hij dan geen vervolging meer te vrezen? Wat als de situatie is verslechterd? Moet zijn aanvankelijk te licht bevonden asielrelaas dan opnieuw worden beoordeeld?

In de tijd die verstrijkt tijdens de asielprocedure kan ook in Nederland de situatie veranderen. De politieke verhoudingen kunnen wijzigen. Er kan nieuw beleid worden geformuleerd of relevante nieuwe rechtspraak zijn. Kortom, het aspect tijd drukt een grote stempel op het asielrecht.

Acht dagen

Nederland heeft de snelste gewone procedure van Europa. Dat komt deels doordat Nederland geen versnelde asielprocedure kent. Alle asielverzoeken worden in principe binnen acht werkdagen behandeld. In die acht dagen vinden de gehoren plaats en wordt de beslissing genomen. Die beslissing kan ook inhouden – in bijzondere gevallen – dat de achtdagenprocedure met zes dagen wordt verlengd of dat de behandeling, omdat nader onderzoek nodig is, wordt verwezen naar

De klok

de verlengde procedure die maximaal twee keer zes maanden mag duren.

Het officiële doel van de achtdagenprocedure is dat er snel en zorgvuldig een beslissing op het asielverzoek wordt genomen. Dat roept natuurlijk vragen op. Bijten snelheid en zorgvuldigheid elkaar niet? Kan het wel zorgvuldig in acht dagen? Bedacht moet worden dat in de achtdagenprocedure ongeveer evenveel positieve als negatieve beslissingen worden genomen. Snelheid is echter ook een aspect van zorgvuldigheid. Het kan onzorgvuldig zijn om te lang over de beslissing te doen en de asielzoeker af te houden van erkenning en integratie. Misschien is er geen optimale tijd voor dé asielprocedure en hangt het van de zaak af hoeveel tijd er nodig is om een zorgvuldige beslissing te kunnen nemen.

De klok

In 2011, toen het Vluchtelingenverdrag zijn zestigste verjaardag vierde, publiceerde het Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit het boek *Tijd en asiel*. Een van de bijdragen in het boek, die van Myrthe Wijnkoop en Roswitha Weiler, heeft als titel een oud Afrikaans gezegde: 'Jullie hebben de klok, wij hebben de tijd.'

Het asielrecht werkt met de klok, dat wil zeggen met termijnen en *deadlines*. Het meest zichtbaar is de klok tijdens de asielprocedure waarvoor acht dagen beschikbaar zijn. De tijd daarbinnen is verdeeld tussen de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en de advocatuur. Maar daarnaast geldt binnen de asielprocedure nog een veelheid aan andere termijnen zoals die voor rust en voorbereiding, voor de verlengde asielprocedure, de termijn waarbinnen opvang wordt verleend, termijnen voor beroep en hoger beroep en voor behandeling van een herhaalde aanvraag. Ook na de definitieve beslissing op het asielverzoek gelden termijnen, zoals de termijn voor vertrek en de termijn van

geldigheid van de verblijfsvergunning.

Is het rechtvaardig om met de klok te werken als het gaat om zaken als veiligheid, vrijheid en verblijf of is de klok een te hardvochtig en inflexibel instrument voor het asielrecht?

Rechtszekerheid en efficiëntie

Laten we eerst eens kijken wat er vóór de klok in het asielrecht te zeggen is.

De vaste termijnen bieden rechtszekerheid en zijn goed voor de efficiëntie. Duur en tempo zijn, als het om mensen gaat, afhankelijk van afspraken over de tijd. Iedereen die met mensen werkt, weet dat zonder strakke *deadlines* beslissingen vooruit worden geschoven en taken eindeloos blijven liggen. Niemand heeft daarbij belang in het asielrecht. Anders dan vaak wordt gedacht, willen ook asielzoekers graag dat de procedure zo snel mogelijk voorbij is, zodat zij met de rest van hun leven kunnen beginnen. Misschien is het dus niet zo bezwaarlijk dat nu alle asielverzoeken in de snelle procedure van acht dagen worden gehoord, vooral omdat de mogelijkheid van verlenging bestaat, indien daarvan maar gebruik wordt gemaakt als dat nodig is. Doelloos wachten is geestdodend.

Maar inderdaad, de achtdagenprocedure is snel, soms te snel. Er is weliswaar meer tijd dan voorheen in de procedures van vierentwintig en later achtenveertig uur, maar ook weer niet zoveel extra tijd, als wordt nagegaan hoeveel uren effectief aan het boven tafel krijgen van het vluchtverhaal kunnen worden besteed. Toch is het is in mijn ogen niet zozeer de snelle procedure die tot onrechtvaardigheden leidt.

De klok wringt op drie andere punten:

— Te laat

Het eerste probleem is dat bij de meeste asielverzoeken die worden afgewezen, de reden daarvoor ongeloofwaardigheid van het relaas is. Tijd speelt daarbij een

de tijd en

grote rol. Zo komt het geregeld voor dat asielzoekers essentiële aspecten van hun redenen om te vluchten pas laat in de procedure naar voren brengen. Soms is dat begrijpelijk. Het kan voorkomen dat een homo-seksuele asielzoeker uit Oeganda die zijn hele leven zijn geaardheid heeft verborgen, niet in staat is direct na binnenkomst zijn zwijgen te doorbreken en aan een wildvreemde Nederlandse autoriteit te vertellen wat zijn intiemste gevoelens zijn. Hetzelfde geldt voor vrouwen die zijn verkracht en daardoor getraumatiseerd zijn geraakt. Ook zij zullen meestal niet meteen hun verhaal op tafel leggen, zeker niet als ze wat hen is aangedaan tot op dat moment voor hun echtgenoot verzwegen hebben. Dan is de klok onverbiddelijk, want op een later moment opeens vertellen dat de eigenlijke reden voor je vlucht vrees voor vervolging vanwege je homoseksuele voorkeur is of dat je bent verkracht, zal ongeloofwaardig worden gevonden, of geen rechtens relevant nieuw feit. Vaak herinneren asielzoekers zich de data niet precies en halen zij die in hun relaas door elkaar. Soms wordt naar tamelijk irrelevante data en tijdstippen gevraagd. Maar het komt natuurlijk ook voor dat asielzoekers er op los fantaseren of het relaas vertellen dat de reisagent ze heeft geadviseerd. Het later rechtzetten van inconsistenties wordt lang niet altijd geaccepteerd. Sterker, slechts zelden wordt een aangedragen verklaring voor inconsistenties plausibel gevonden.

De klok, in combinatie met de strenge geloofwaardigheidstoets door de IND en de terughoudende toetsing door de rechter, leidt zo soms tot onrechtvaardige beslissingen. In de toekomst kunnen die hopelijk in beroep worden rechtgezet doordat rechters, dankzij het Europese recht, straks meer ruimte krijgen om nieuwe feiten en omstandigheden bij de beoordeling mee te nemen.

— **Fatale termijnen**

Het tweede probleem bestaat uit de fatale termijnen waardoor mensen juist nog wel of net niet meer binnen een bepaald beleid vallen. Soms kan de tijdsvalbijl tot schrijnende situaties leiden. Neem de Syrische moeder met vijf kinderen voor wie gezinshereniging is gevraagd. Moeder en vier kinderen mogen komen, maar het oudste meisje niet omdat ze negentien jaar oud is en er 'slechts' normale emotionele banden met haar ouders bestaan. Denk aan de leeftijdsgrenzen van het Kinderpardon. Ex-asielzoekers tot eenentwintig jaar vallen er binnen, als ze ouder zijn hebben ze pech gehad, zelfs als zij veel langer in Nederland zijn en meer geworteld zijn dan jongere kinderen. Is dit onrechtvaardig of moeten we zeggen: *lex dura sed lex*, ergens moet de grens worden getrokken?

Voor dergelijke gevallen biedt het recht de IND een inherente afwijkingsbevoegdheid: de mogelijkheid af te wijken van het stringente beleid als het tot onredelijke uitkomsten leidt. Toch wordt er zelden van deze mogelijkheid gebruik gemaakt omdat de belangenafweging wordt geacht al in beleid te zijn meegenomen bij het formuleren daarvan. Soms ook werkt het recht met overgangstermijnen, maar ook die kunnen arbitrair zijn, zoals bij het Kinderpardon dat nu nog geldt tot de eenentwintigste, maar straks tot de negentiende verjaardag. Gewortelde jongeren die de pech hebben te jong te zijn voor het pardon van 2007 (de Regeling Afwikkeling Nalatenschap Oude Vreemdelingenwet), maar te oud voor het pardon van 2013 (de Overgangsregeling langdurig in Nederland verblijvende kinderen) vallen twee keer buiten de boot.

— **Tijdsverloop**

Tot slot zie ik een probleem in de wijze waarop wordt omgegaan met tijdsverloop als het gaat om ex-asielzoekers en asielzoekers die een herhaalde aanvraag doen. Er is sprake van twee situaties.

de regels

De eerste is die waarin uitgeprocedeerde asielzoekers langdurig in Nederland zijn en door tijdsverloop zijn geworteld en ingeburgerd maar toch terug moeten. Perioden van illegaal verblijf worden hen zwaar aangerekend en zij worden niet geacht door het tijdsverloop rechten te hebben opgebouwd. De oplossing die het recht voor dit soort gevallen soms biedt en in mijn ogen moet bieden, is dat het tijdsverloop als factor wordt meegewogen in een proportionaliteitstoets. Het hangt dan natuurlijk helemaal af van het gewicht dat aan de factor tijd wordt gegeven of deze toets tot een rechtvaardig resultaat leidt.

De tweede situatie is die waarin door tijdsverloop de toestand in het land van herkomst is verbeterd en dat de verblijfsvergunning daarom wordt ingetrokken. Hierbij doet zich het probleem voor dat toewijzende beschikkingen niet worden gemotiveerd, zodat de asielzoeker niet weet welke elementen geloofwaardig en niet-geloofwaardig werden geacht. Hij kan zich daarom moeilijker verweren tegen de beslissing tot intrekking en de beslissing tot uitzetting. Dit wordt straks anders dankzij de gewijzigde Procedurerichtlijn die verplicht tot het motiveren van alle beschikkingen, ook positieve.

Gereedschap

Het asielrecht kan niet zonder de klok. Het zou leiden tot willekeur en chaos als er geen termijnen werden gesteld. Maar bij beleidswijzigingen moet worden voorzien in overgangsregelingen en er moet niet excessief formalistisch met termijnen worden omgegaan. Er moet altijd ruimte blijven voor een proportionaliteitstoets waarin de individuele omstandigheden van het geval worden meegewogen. De klok moet niet meedogenloos worden gehanteerd. Hij is slechts een gereedschap om de tijd te structureren. Het tikken van de klok mag niet gaan klinken als regel is regel is regel.

/

Literatuur

Ashley Terlouw en Karin Zwaan (red.), *Tijd en asiel*, Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit, Nijmegen 2011.

Sneller vrede

Een conflict oplossen met brute kracht is verleidelijk – maar lang niet zo effectief als vaak wordt gedacht. Wie de tijd neemt voor geweldloze oplossingen, komt sneller en duurzamer tot vrede.

Door **Cinta Depondt**

Tijdens één van vele gesprekken de afgelopen weken over de ontwikkelingen in Oekraïne werd een vergelijking gemaakt tussen de manier waarop de Oekraïense overheid reageerde op gewapende opstanden op de Krim enerzijds, en in Slavyansk, Donetsk, en Luhansk anderzijds. Velen in Midden- en West-Oekraïne geven de voorkeur aan de assertievere, gewapende aanpak, des te meer daar deze een zeker effect lijkt te hebben. Maar anders dan vaak wordt gedacht, maakt het gebruik van geweld een snelle oplossing van het conflict steeds onwaarschijnlijker.

Onderzoek wijst uit dat geweldloze strijd twee keer zo vaak tot het gewenste resultaat leidt als gewapend verzet. Ook als de andere partij wel met geweld optreedt. Onderzoek en ervaring met het werken in conflictsituaties leren dat geweldloze middelen ook aanmerkelijk sneller tot duurzame oplossingen leiden. Conflict kan, in brede zin, worden omschreven als het herdefiniëren van verhoudingen en machtsbalansen binnen samenlevingen. Het ligt voor de hand dat dit een proces is dat tijd vergt. Maar *hoeveel* tijd, is sterk afhankelijk van de vormen die het conflict aanneemt en de instrumenten die gekozen worden om het te beslechten.

Neerwaartse spiraal Geweld wordt vaak gezien als de meest geschikte manier om in een conflictsituatie tot een oplossing te komen. En soms leidt het inderdaad tot het gewenste resultaat (voor de partij die het geweld gebruikt). Maar geweld roept angst, haat en wraakzucht op en dus ook tegengeweld, en leidt zo al snel tot een neerwaartse spiraal van steeds toenemend geweld. Hierbij komen doorgaans steeds nieuwe grieven op en dus nieuwe redenen om de wapens op te nemen, zoals het tragische voorbeeld van Syrië laat zien. Hoe meer geweld er gebruikt wordt, hoe moeilijker het wordt de partijen weer bij elkaar te brengen.

Dat geweld zo'n ineffectief middel is om conflicten op te lossen, heeft met verschillende aspecten te maken. Ten eerste met de manier waarop conflicten tot een einde komen. Weinig conflicten worden tegenwoordig nog beslecht door een totale militaire overwinning van de ene partij op de andere. Daarom moeten vrijwel alle conflicten na een gewelddadige fase alsnog met niet-gewelddadige methoden beëindigd worden. Dat kost aanmerkelijk meer tijd en inspanning als er geweld gebruikt is.

Ten tweede speelt de aard van het conflict een rol. In steeds meer conflicten is er sprake van ongelijke partijen, zowel in aard als in militair vermogen. Wanneer opstanden gewelddadig onderdrukt worden, blijft de onvrede en groeit deze vaak zelfs. In een gewelddadig systeem waartegen gewelddadig verzet wordt gebruikt, leidt meer tijd daarom vaak tot méér repressie, zoals door Milošević na de gewelddadige provocaties van de UÇK in Kosovo.

De diepere reden voor de ineffectiviteit van geweld is dat het sociale verbanden verwoest, terwijl het conflict slechts ging om herdefinitie daarvan. Als de gewelddadige fase van een conflict eenmaal beëindigd is, moeten deze verbanden worden hersteld of opnieuw opgebouwd. Dit duurt langer en vraagt grotere investeringen – en zeker niet alleen materiële –

naarmate er meer verwoest is. Door het gebruik van geweld, ook verbaal, zijn meningen en percepties sterk gepolariseerd, en zijn hele bevolkingsgroepen uiteengedreven en neergezet als homogene categorieën. Mensen dwars door die scheidslijnen heen weer met elkaar te verbinden is dan een lang en moeizaam proces.

Creatief burgerschap Geweldloosheid leidt niet alleen vaker tot snellere uitwegen uit conflictsituaties, de resultaten zijn ook aanmerkelijk duurzamer. Gewapende conflicten worden vaak niet werkelijk opgelost, alleen gestaakt, om later met meer geweld te worden hervat, zoals het conflict tussen Georgië en Zuid-Ossetië in 1991-1992, 2004 en 2008. Een vredesverdrag of staakt-het-vuren zonder een proces van opbouw van nieuwe verhoudingen tussen verschillende groepen betekent weliswaar een einde aan de oorlog, maar nog geen begin van vrede.

Geweldloze strijd kost een samenleving niet alleen minder – zowel materieel (in wapentuig en wederopbouw) als in mensenlevens, trauma's, en verwoeste verbanden – het levert zelfs iets op. Geweldloos verzet vereist organisatie en initiatief en *creëert* zo nieuwe, overwegend constructieve, sociale verbanden. Het doet een enorm appél op creativiteit, vindingrijkheid, en zelfbeheersing, maar stimuleert deze ook, en draagt zo bij aan de versterking van opbouwende krachten in een samenleving. Deze zijn nodig om in de periode na het conflict de noodzakelijke veranderingen vorm te geven. Zo was het Oekraïense Maidan, voordat ook dat gewelddadig werd, niet alleen een plaats van verzet, maar ook van creativiteit en dialoog over de betekenis van burgerschap en een (nieuwe) nationale identiteit.

Wijze strategie Het kost tijd om conflictsituaties om te vormen tot nieuwe verbanden. Maar tijd alleen lost geen conflicten op als de vaardigheden voor geweldloze interactie niet worden geleerd, de woorden worden gevonden die 'de ander' met zijn belangen, aspiraties en angsten erkennen als gelijkwaardig aan de eigen groep.

Steeds weer geweldloos antwoorden op (grof) geweld van de tegenpartij mag een wijze strategische keuze zijn, het is niet gemakkelijk. Waar militairen en politie-eenheden overal ter wereld uitvoerig getraind worden voor gewapende confrontaties, wordt het uitvechten van een conflict met geweldloze strategieën zelden aangeleerd. Toch heeft ook het geweldloos verzet sinds Gandhi een enorme ontwikkeling doorgemaakt, onder andere met de boeken van Gene Sharp, die een waaier aan ideeën breed toegankelijk maken. Langzaam komt er meer aandacht voor het aanleren van niet-gewelddadige vormen van conflictbeslechting.

Het aanleren van deze vaardigheden kan helpen om conflicten op te lossen, maar vooral om ze te voorkomen. Het is dus van harte te hopen dat de Oekraïense overheid snel de geweldloze taal en middelen vindt om ook hen die ongelukkig zijn met de huidige ontwikkelingen bij de vorming van een nieuw, democratisch Oekraïne te betrekken.

Literatuur

E. Chenoweth & M.J. Stephen, *Why Civil Resistance Works. The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, New York 2011.

D. Smith, *Trends and Causes of Armed Conflict. The Berghof Handbook for Conflict Transformation*, Berlin 2004.

G. Sharp, *From Dictatorship to Democracy*, Bangkok 1993.

'Wonderschool tovert met leerlingen', *de Volkskrant* 18.1.2014.

Tijd is geld. Waarom zouden we dan niet kunnen betalen met tijd? Er zijn daadwerkelijk tijdmunten in omloop. Over de ins en outs van timebanking.

Door **Socrates Schouten**

Prof. Edgar Cahn, ooit speechschrijver voor Robert F. Kennedy, raakte in 1980 aan het bed gekluisterd door een zware hartaanval. Het maakte hem volledig afhankelijk van de zorg van professionals, familie en vrienden. Als invloedrijk rechtsgeleerde was hij gewend de touwtjes in handen te hebben. Maar ineens zag hij zichzelf in een afhankelijke situatie, vergelijkbaar met die waarin vele 'onrendabele' Amerikanen verkeerden: die van (een in elk geval economische) verschoppeling. De competitieve economie zet de minder fortuinlijken op een zijspoor dat ze al snel het gevoel geeft een 'wegwerpburger' te zijn. Maar niemand is toch waardeloos?, zei Cahn tegen zichzelf. Vrijwel iedereen kan toch een bijdrage leveren – al is het burenhulp, wat vrijwilligerswerk hier en daar, of ander liefdewerk. Cahn kreeg de ingeving dat iedereen die tijd besteedt aan iets dat nuttig en waardevol is voor een ander, recht zou kunnen hebben op een gelijke hoeveelheid tijd van een ander, om zelf mee geholpen te kunnen worden. Hij muntte dit – letterlijk – als *Time Banking*: elkaar betalen met eenheden tijd, bijvoorbeeld met biljetten van 'een uur'.

Makkie

Cahn implementeerde zijn *Time Dollars* voor het eerst in 1986 in onderwijs- en gezondheidszorgprojecten in Washington D.C., en later in Florida en Chicago. Er heerste grote nood als gevolg van de bezuinigingen in de jaren tachtig. De werkloosheid was torenhoog – maar sociale voorzieningen waren er nauwelijks. Door elkaar met uren te betalen, was ieders tijd ineens 'geld' waard, maar andermans tijd werd ook gelijk 'betaalbaar'.

Het idee werd snel door andere groeperingen opgepakt. In 2000 telde de wereld ongeveer driehonderd tijdbanken, waarvan 29 in het Verenigd Koninkrijk en een grote meerderheid in Japan, waar men vóór Cahn al vergelijkbare systemen kende onder de noemer *Fureai Kippu*.

In Nederland bestaan een paar complementaire muntsystemen die op tijdgeld zijn geïnspireerd. In Amsterdam-Oost is in 2012 de Makkie gelanceerd, met biljetten van een half en een heel uur. Op internet is een platform voor vraag en aanbod van onderlinge diensten. De bijzonderheid van de Makkie is dat de biljetten in omloop worden gebracht wanneer bewoners klusjes doen voor gemeenschappelijke projecten – de zogenoemde 'verdienlijst'. Reinig je bijvoorbeeld in twee uur tijd het trapportaal of kuis je het perkje van één van de woningblokken van de lokale corporatie, dan ontvang je van hen twee Makkies. Deze zijn vervolgens uit te geven bij de burens, maar ook bij de lokale bioscoop of schaatsbaan – voor twee Makkies mag je in daluren naar hartelust pootje-over. Een ander Nederlands project is WeHelpen, een uitwisselplatform voor niet-professionele zorgtaken.

Verleggen

Dit soort tijdbanksystemen richten zich vaak op het stimuleren van vrijwilligerswerk. Ondanks de stevige positie die het vrijwilligerswerk in Nederland heeft verworven, is de één-op-één-hulp minder vanzelfsprekend geworden. De overheid heeft veel sociale taken overgenomen. Maar de bereidheid om anderen te helpen is nooit verdwenen, zo stelt bijvoorbeeld Qoin, de architect van de Makkie. De hulpvaardigheid heeft alleen een zetje nodig. En dat gebeurt door het invoeren van een

munt als deze. Het stimuleert niet alleen mensen hulp te geven, maar maakt het ook gemakkelijker om hulp te vragen. Want velen zijn terughoudend en verlegen als het gaat om het vragen van zorg en aandacht. Dat hef je op door middel van de ruileenheid.

Maar ook voor wie een stap verder wil gaan dan het vrijwilligerscircuit kan het concept van tijdgeld aantrekkelijk zijn. Tijd is een merkwaardige grootheid: iedereen heeft er evenveel van – althans, gemeten over een bepaalde tijdspanne – en het is onvervreemdbaar. Zou je tijd nemen als uitgangspunt voor je economie, dan heeft dat een enorme emanciperende werking.

Geen groeimachine

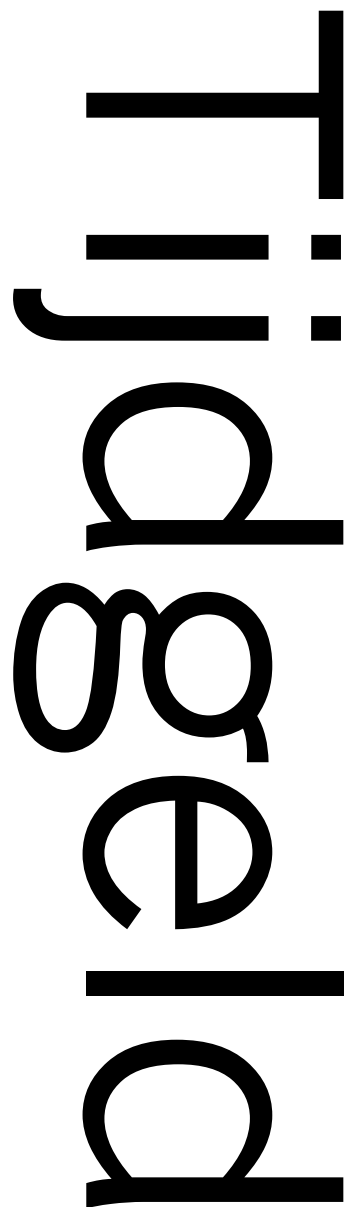
In *The new wealth of time* (2011) omschrijft de Britse New Economics Foundation (NEF) het begrip 'kerneconomie' als alle activiteiten van wederzijdse hulp en dienstverlening die niet in de markt worden beprijsd en betaald. Naast zorgtaken en vrijwilligerswerk behoort ook opvoeding hiertoe. Dit is, wat NEF betreft, het domein waar tijdbanken een rol kunnen spelen.

De scheidslijn tussen taken die wel en niet betaald worden is echter door de jaren heen verschoven. Sommige activiteiten zijn intussen door de staat georganiseerd, en andere door de markt. Charles Eisenstein betreurt in *Sacred Economics* (2011) de tendens van het kapitalisme om steeds meer diensten te 'kapitaliseren' die voorheen gratis waren. Schoon drinkwater en plantenzaden waren altijd gemeenschappelijke goederen, maar nu worden ze door multinationale bedrijven tot een winstmachine gemaakt. En dat geldt ook voor menselijke diensten: een eeuw geleden bakten wij nog ons eigen brood en werd de zorg voor opoe onderling geregeld. Met het wasdom van het kapitalisme is deze *gift economy* ten grave gedragen.

Tijdgeld zou hier voor een ommekeer kunnen zorgen. Bij dit soort primaire activiteiten is elk uur ongeveer evenveel waard, ook als ze intussen als betaalde baan worden verricht. Geldwaarde en tijdwaarde lopen in de kerneconomie, waar we in ons alledaagse leven het meest van afhankelijk zijn, maar weinig uit de pas. De kerneconomie is dus goed in tijdwaarde uit te drukken. Het tijdbankieren is in feite een verstrekkend alternatief dat de grond onder het kapitalisme wegslaat. Tijdgeld kan immers niet renderen: tijd is tijd, en geen groeimachine.

Is de tijd rijp?

Complementaire munten, waar ook tijdgeldsystemen toe worden gerekend, stellen de regionale kerneconomie centraal en proberen een tegenwicht te vormen voor het kapitalisme dat 'onrendabelen' uitsluit. Tijdgeld is een interessant en valide uitgangspunt voor een ruileconomie, maar het voorziet niet in andere functies van geld, zoals sparen en investeren. Als je eraan wil verdienen, lonkt echt geld dus waarschijnlijk meer. In de huidige opzet slaan de tijdbanken daarom ook nog niet sterk aan. Er zijn er flink wat, maar de hoeveelheid gebruikers en transacties is doorgaans laag. Het in muntvorm gieten van de *gift economy* is blijkbaar niet genoeg om het neoliberale spook te verjagen. Misschien moeten we eerst anders naar 'tijd' leren kijken?

Tik tak

beeld: Farhad Foroutanian

Het stilstaande, kapotte of gestolen horloge is een robuust cultureel symbool, goed verteerbaar en toch diepzinnig. Je vindt het overal, in de boeken van Mulisch en op de schilderijen van Dali: de lezer of kijker krijgt nog eens ingepeperd hoe sterfelijk we zijn, door gesprongen veertjes of druipende raderwerken. Memorabel is de horloge-scene uit *Pulp Fiction*, waarin wordt beschreven hoe een vader in gevangenschap een horloge langere tijd in zijn achterste bewaart, om het te kunnen doorgeven aan zijn zoon. Het is vanwege dat horloge dat de boel in de film danig uit de klauwen loopt.

Als er een horloge symbool zou staan voor de linkse beweging, dan zou het op vijf voor twaalf staan, dood- en doodstil.

Het is altijd vijf voor twaalf voor wie tegen kernenergie is, voor wie tegen zure regen is, voor wie tegen de Koude Oorlog is, voor wie tegen de atoombom is, voor wie tegen het asielbeleid is, voor wie de verzorgingstehuizen wil redden. Het is nooit eens half drie of kwart over acht, maar altijd vijf voor twaalf, voor

wie aandacht wil voor de mensenrechten, het milieu of voor eerlijk delen. Doodvermoeiend.

Zelden hoor je iemand vragen: 'Wat gebeurt er eigenlijk om twaalf uur?' Dat komt vermoedelijk niet door gebrek aan nieuwsgierigheid, maar door de totale verveling die intreedt zodra de beeldspraak wordt aangeroepen. Dat het bijna middernacht is en dat om middernacht Magere Hein komt, tja. Het dreigen met het verstrijken van de tijd is de cry wolf van de maatschappijcritici, want de bomen in het Zwarte Woud staan er toch ook weer prima bij? Sterker, in Hiroshima loopt het leven toch ook weer op rolletjes?

Twee terzijdes zijn op zijn plaats. De eerste is dat rechts ook goed is in alarmisme. De journalist en schrijver Jaffe Vink bracht onlangs een boek uit waarin hij zich keert tegen linkse bangmakerij over de leefomgeving. Los van de vraag hoe de wereld eruit zou zien wanneer niemand zich druk had gemaakt om de uitwassen van de vooruitgang: waar is de derde wereldoorlog die we van de moslims zouden krijgen volgens de toen

door Vink bestierde rubriek *Letter & Geest* van het dagblad *Trouw* in 2001? En nou we het toch over oorlog hebben, het tweede terzijde. Militair attaché Bert Sas waar-schuwde de Nederlandse regering tot twee keer toe voor een Duitse aanval, alleen was dat in 1939. In 1940 werd hij niet meer geloofd. Alarmisme waarden gebeurt meestal in penibele omstandigheden, achteraf.

Wat me er op brengt dat ik niet lang geleden op deze plek suggereerde dat GroenLinks eigenlijk wel klaar was, wanneer de partij niet meer eigen smoel zou opbouwen, hetzij groen, hetzij links. In de peilingen trekt de partij een zeteltje bij, maar is het gevaar inmiddels geweken, met een veel grotere linkse partij (SP), een veel grotere liberale partij (D66) en een even grote groene partij (Dieren) als concurrent? Nee. Zoals ik een half jaar geleden al schreef: het is vijf voor twaalf voor GroenLinks.

/

FOR
TAK
FUR

Philippe Velez McIntyre

Rik Grashoff: “Het gaat om de knikkers” — Pleidooi voor *slow politics*

De politiek wordt te veel beheerst door de waan van de dag, vindt Rik Grashoff, partijvoorzitter van GroenLinks. Als voormalig raadslid, wethouder en lid van de Tweede Kamer kent hij het politieke bedrijf goed.

De problemen in de samenleving zijn complexer geworden, maar de tijd die wordt besteedt aan het vinden van oplossingen, wordt almaar korter. De politicus wordt geleefd. De behoefte aan tijd en rust om na te denken is groot.

Door **Maikel de Vocht**

Verveelt u zich wel eens?

“Vervelen? Ik verveel me nooit. Maar als het gebeurt, vind ik dat heerlijk. Ik wil mij heel erg graag soms vervelen. Of ik zou liever zeggen: ik wil heel graag een zekere mate van rust om me heen, niet voortdurend geleefd worden. De werkdruk was overigens als wethouder in Rotterdam groter dan in de Tweede Kamer. Maar er was meer structuur, het parlement is veel chaotischer. Als een etmaal geen vierentwintig maar zesendertig uur zou hebben dan vulde je dat ook. Je bent altijd bezig met het bepalen van de prioriteit van zaken, want je kunt op hetzelfde moment ook altijd twee andere dingen doen. Dat leidt tot een manier van leven waarbij je eigenlijk nooit langer dan twee minuten ergens over nadenkt. Dat is niet goed en ook niet effectief. Het is vreselijk belangrijk om eens afstand te nemen, rust te nemen, om ergens echt even over na te

denken: wat ben ik nou precies aan het doen en waarom ben ik dat aan het doen en wat wil ik daar mee? In onze Tweede Kamerfractie werd vaak gepleit voor het uitwisselen van gedachtes over de middellange termijn. Iedereen was het er over eens dat dat belangrijk was, maar toch gebeurde het niet. De urgentie van een onderwerp wint het voortdurend van het belang van een onderwerp.

Als partijvoorzitter is het nu mijn kerntaak om stappen vooruit te denken. Wil je over twee jaar bijvoorbeeld een goed functionerende partijstructuur hebben, dan moet je nu de juiste stappen zetten. Als je geen tijd neemt om vooruit te denken kun je niets wezenlijk veranderen. Of in elk geval bereik je dan niet wat je voor ogen had. Je draait in een molentje rond.”

Wordt de politiek door de waan van de dag beheerst?

“In Den Haag wel, en ook de GroenLinks fractie kan zich daar niet aan onttrekken. Als Kamerlid merkte ik dat er nauwelijks ruimte was om langer na te denken over andere zaken dan die op de kameragenda stonden. De plenaire agenda wordt pas op maandag voor die week vastgesteld. Het gevoel heerst dat dat ook niet anders kan, dat het een soort natuurwet is die bepaalt dat je zo met tijd omgaat in het hoogste bestuursorgaan van dit land. Ik vind dat bizar. Elk zichzelf respecterend orgaan zal de tijd nemen om zich voor te bereiden op moeilijke en ingewikkelde onderwerpen. Maar in de Tweede Kamer lijkt het omgekeerde het geval: als iets superbelangrijk is en hoog politiek gevoelig, dan willen we een brief van het kabinet. Dan moeten ambtenaren een nacht doorwerken om een brief te schrijven. Dat is dan natuurlijk een slechte brief, want die mensen hebben te weinig tijd gehad om er iets van te maken. Die brief komt bij de Kamer en een uur daarna begint het debat. En dan weten de Kamerleden blijkbaar allemaal precies hoe de wereld in elkaar steekt. Ik geloof daar niet in.

De gedachte bestaat dat het allemaal draait om snelheid. Maar die enorme hijgerigheid en die stress die in de Tweede Kamer kan optreden om het nú ergens over te hebben, staat in schril contrast met de traagheid waarop veel processen uiteindelijk verlopen. In de Eerste Kamer heerst een ander tempo. Mede daardoor fungeert die nu vaak als een correctie op de Tweede Kamer. Maar als de Tweede Kamer zijn verantwoordelijkheid zou nemen en zijn eigen procedures goed zou vastleggen en in acht nemen, dan zou je aan één Kamer genoeg kunnen hebben. Maar zoals de Tweede Kamer nu functioneert, ben ik blij met het bestaan van een Eerste Kamer.

Nog een voorbeeld. Vroeger kende de Kamer het fenomeen spoeddebat. Om dat aan te vragen waren dertig leden nodig. Het aantal aangevraagde spoeddebatten

liep zo op, dat je er soms maanden op moest wachten. Nu is het woord ‘spoed’ geschrapt en zijn de ‘30-leden debatten’ tweederangs debatten. Ze trekken weinig aandacht, maar alles is erop gericht het debat aangevraagd te krijgen en daar iets van nieuwswaarde uit te putten. De veronderstelling dat de politiek zich moet richten naar wat volgens parlementair journalisten en televisiemakers nieuwswaardig gevonden wordt, beïnvloedt het functioneren van de Tweede Kamer in hoge mate. Ik vind dat slecht.”

Wordt de agenda van de Tweede Kamer bepaald door de media?

“Tijdens het mondelinge vragenuur op dinsdag worden altijd allerlei actualiteitenprogramma’s geciteerd. Er werden een keer vragen gesteld naar aanleiding van de aankondiging van een televisieprogramma waarin schokkende beelden te zien zouden zijn. Het programma was nog niet eens uitgezonden, maar ja, je moet wel de eerste zijn. Want dan kan je de vraag op jouw naam schrijven.”

Is het in deze context wel mogelijk je op de lange termijn te richten?

“Ik denk dat dat prima mogelijk is, maar je moet het wel willen, en dat vraagt om een andere houding van politici. Je kunt je natuurlijk ook niet geheel afkeren van de hectiek in de wereld, want natuurlijk zijn er dingen die met hoge spoed en direct moeten worden besproken. Dat is alleen veel minder vaak dan nu wordt gesuggereerd.

Steeds weer keert de vraag terug hoe de politiek levendigd kan worden, zodat burgers er weer meer interesse in hebben. We denken dan meteen aan media-aandacht. Maar is dat wel de goede vraag? Het voorbereiden van een initiatiefwet bijvoorbeeld, is ambachtelijk werk waar burgers weinig van zien. Hoe betrek je burgers bij dat werk? Nu is er weer een idee

om wekelijks een debatje van de fractievoorzitters met de minister president te organiseren. Ook weer om de politiek aantrekkelijker te maken.

Het punt is, de politiek wordt daarmee helemaal niet aantrekkelijker. Dat is een wijdverbreide en wat mij betreft ook gevaarlijke misvatting. Want het werkt maar heel even, die extra belangstelling, maar al heel snel verflauwt die weer. Op de lange termijn wordt hiermee de geloofwaardigheid en de betrouwbaarheid van het politieke proces ondergraven.

Want wat moet je als burger met zo'n flits-debatje?

Je krijgt anderhalve minuut, of misschien twee shots van dertig seconden op de buis en dan een commentaartje erbij. Daarna hoor je er niets meer over. Is er nu iets gebeurd? Gaat er iets gebeuren? Wanneer gaat er iets gebeuren? Dat alles weet je niet. Het gevolg is dat mensen steeds minder snappen waar politici nou eigenlijk mee bezig zijn."

Is het dan belangrijker dat het politieke proces zorgvuldiger verloopt dan dat de burger bij dat proces wordt betrokken?

"Ja, uiteindelijk gaat het om de knikkers en niet om het spel. Ofwel: het gaat om resultaat. Uiteindelijk is dat het belang van de burger en hij zal de politiek daar ook op afrekenen. Opmerkelijk genoeg werkt het Europees Parlement (EP) in dat opzicht beter dan de Tweede Kamer. De werkwijze is er veel transparanter. Het EP is voortdurend bezig met wetgevingsprocessen. De procedures daarbij staan heel precies vast. Die zijn vrij complex, maar als je eenmaal weet hoe het in elkaar zit, dan kan je het proces vrij goed volgen. Tenminste, als je daarover geïnformeerd zou worden via de media. Maar die media belangstelling is minimaal, terwijl we voor een belangrijk deel vanuit Brussel bestuurd worden. In de Tweede Kamer zijn er twee parlementaire journalisten per Kamerlid ingeschreven, driehonderd dus, en in Brussel loopt er vanuit Nederland een hand-

jevol rond voor een heel parlement.

Wat betreft de stijl van werken zou Den Haag best wat meer op Brussel mogen lijken, in de zin dat de Tweede Kamer wat langzamer en saaier zou mogen worden. Althans ogenschijnlijk langzamer, want het wetgevingsproces in de Tweede en Eerste Kamer duurt meestal ook erg lang. Alleen, de Tweede Kamer is voor een groot deel met andere zaken dan wetgeving bezig. Heel veel tijd wordt besteed aan een soort van ad-hoc politiek. Ik heb wel eens gezegd: de Kamer en het kabinet zijn een soort penvrienden van elkaar. Soms staan er veertig brieven van het kabinet op de agenda van een Kamercommissie. En wat doe je daar dan mee? Nou roep maar, zegt die commissievoorzitter, en dan pikt iedereen er iets uit waaraan hij aandacht wil besteden. Je kunt niet alles, want je hebt maar drie minuten spreektijd, of als het meezit vijf minuten en twee interrupties..."

Bent u blij dat u weg bent uit die mallemlen?

"Nee, want die mallemlen is wel vreselijk belangrijk."

Maar dus niet heel efficiënt

"Nee, maar *efficiency* is ook niet het ultieme doel.

Effectiviteit zou volgens mij wel een heel belangrijk doel moeten zijn, ook in de zin van gezaghebbend zijn in de samenleving en naar die samenleving luisteren. En dat is allebei maar zeer beperkt het geval. Kijk, *efficiency* heeft te maken met de tijdsfactor: het gaat erom alles heel snel te doen met zo min mogelijk mensen. Het is een economische term: hoe maak ik tegen de laagste kosten het snelst een product. In beleidsvorming gaat het daar niet om. Het zou erom moeten gaan of je effect hebt: verandert wat je doet daadwerkelijk de samenleving, in de richting die je voor ogen hebt?"

"Er is op dit moment een trend van mediatisering van de politiek. Daardoor moet je overal supersnel op

reageren. Als je wacht, wil niemand meer horen wat je te zeggen hebt. De snelheid van de reactie wordt belangrijker dan de kwaliteit ervan. Wilders deed zijn beruchte uitspraken over minder Marokkanen op een woensdagavond. Ik hoorde het donderdagochtend en vrijdag heb ik er een stuk over geschreven. Maar dat was bijna al te laat. Toch woedt de achterliggende discussie al jaren en we zijn er ook nog lang niet vanaf. Ik heb andere partijvoorzitters gevraagd of het niet goed zou zijn samen iets te doen, maar de meesten zeiden: wij hebben al gereageerd en onze politieke leider ook. En daarmee is dan de kous af en gaat men weer door naar de volgende kwestie. De politiek voert niet of nauwelijks het debat over de achterliggende vragen. Politici moeten juist de korte en de lange golf met elkaar weten te verbinden. Nu vragen politici zich vaak af: wordt dit een dingetje? Zo niet, dan moet je er ook geen aandacht aan besteden. Zo ja, dan moet je er meteen bovenop springen. *Timing* is alles. Het zou gezond zijn als we dat oude spreekwoord weer eens uit de kast zouden halen: 'de krant, daar wordt morgen weer de vis in verpakt'."

/

Jeroen Recourt:

"Voor mij is het alsof ik twee banen heb. In het ene volg ik de waan van de dag, en voel ik me niet vrij om daar buiten te denken. Dit beeld wordt ook versterkt door de media en lijkt het beeld te zijn dat de Nederlandse bevolking heeft van de politiek. De andere baan is het controleren van de regering. Ik heb de portefeuilles veiligheid en justitie en daarvoor ben ik initiatiefwetten aan het maken. Dat is stil en ambachtelijk werk en de reden dat ik de politiek in ben gegaan. Ik werk bijvoorbeeld aan initiatiefwetten over alimentatie en over privacy op internet. Dat zijn complexe vraagstukken die veel tijd kosten. In mijn vorige baan was ik rechter. Toen had ik nog wel een paar uur de tijd om een dossier te lezen. Concentratie kost tijd, je kunt niet binnen een minuut in een onderwerp zijn ingevoerd. Maar tot mijn eigen verbazing hou ik me nu steeds meer bezig met de waan van de dag."

Jeroen Recourt, jurist, 44 jaar. Sinds 3,5 jaar politicus. Zit voor de PvdA in de Tweede Kamer.

Ronald van Raak:

"Als ik 's ochtends de Tweede Kamer binnenstap lijkt het alsof ik terecht kom in een andere tijdsbelevens. Er is veel drukte, vaak kunstmatig, door journalisten en politici die allemaal wedijveren om aandacht. Dat is de ene kant van het Kamerlidmaatschap. De andere kant is veel rustiger. In de wandelgangen en de achterkamertjes worden serieuze plannen gemaakt en discussies gevoerd. Maar als ik echt wil nadenken verlaat ik het gebouw.

Het is erg gemakkelijk om mee te doen in de drukte, maar veel dingen vragen een lange adem. Zo ben ik al jaren bezig met een initiatiefwet voor klokkenluiders, onder andere ook met Linda Voortman van GroenLinks. Ik kies ervoor zelden op actualiteiten te reageren, tenzij journalisten mij specifiek om een reactie vragen. Mij valt vooral op dat in de politiek een bepaald mensbeeld dominant is: de rationele mens die zijn omgeving kent en op basis daarvan keuzes maakt. Maar deze mens bestaat niet. Mensen reageren intuïtief en emotioneel. Ze hebben vaak helemaal geen kennis van wetten. Het in vrijheid keuzes maken is in veel opzichten een illusie. Ik vind het belangrijk dat politici beginselen hebben. Dat biedt hou-

vast tegen de waan van de dag. Deze beginselen moet je voortdurend toetsen, maar ze voorkomen daardoor juist dat je star wordt. Op dit moment hebben regeringen maar één alternatief voor maatschappelijke problemen: eigen initiatief en eigen verantwoordelijkheid. Dat is pas een star wereldbeeld. Ik hecht aan momenten van rust, aan verveling, zo je wilt. Maar het paradoxale is dat je die moet plannen. Echte verveling overvalt je altijd. De laatste keer dat ik dat heb gehad moet op de Havo geweest zijn, dus dat is een tijd terug. Maar ik probeer wel minstens een keer per maand een aantal uren niks te doen. Je wordt dan gedwongen na te denken over dingen waar je eerder niet aan toe kwam.”

Ronald van Raak, filosoof, 44 jaar. Sinds 11 jaar politicus. Zit voor de SP in de Tweede Kamer. Daarvoor lid van de Eerste Kamer.

Judith Sargentini:

“De Tweede Kamer volgt misschien wel teveel de waan van de dag, maar de Europese besluitvorming onttrekt zich daar denk ik wel aan. Natuurlijk agenderen we wel onderwerpen die in het nieuws zijn, zoals de inval in Oekraïne en de opstand in Egypte, maar de gewone besluitvorming valt daardoor niet stil. De Tweede Kamer heeft erg veel spoeddebatten, maar daarvoor word je geen politicus lijkt me. Je wilt resultaat boeken en voor mij geldt dat ik dat vooral wil doen door consciëntieus te sleutelen aan goede wetgeving. Je moet bedenken waar je het beste je tijd aan kunt besteden. Het Europees Parlement zou wel vaker verhitte debatten mogen hebben, alles is erg strak geregeld. Er zijn geen onverwachtse debatten waarin iedereen elkaar probeert te interrumpen. Het merendeel bestaat juist uit gesprekken in kleinere sessies. Ik boek mijn resultaten niet tijdens een publiek debat.”

Judith Sargentini, historica, 40 jaar. Sinds 15 jaar politica. Zit voor GroenLinks in het Europees Parlement. Was eerder fractievoorzitter in Amsterdam.

Wim van de Camp:

“Tussen 1986 en 2013 heeft de waan van de dag met name op het Binnenhof een grote omvang aangenomen. Ik denk wel dat de Eerste Kamer, de adviesorganen zoals de Raad van State voor een tegenwicht zorgen, maar de hijgerigheid overheerst vaak. De media jagen dat grotendeels aan. Kijk naar de begrotingsbesprekingen voor 2015, die dit voorjaar werden gevoerd. Eerst spraken we alleen maar over tekorten en bezuinigingen, en toen ineens over extra uitgaven. Het begon met een bericht in de krant en klonk toen al snel door op het departement. Eerst wordt de burger dus een angstcomplex aangepraat met alle verhalen over bezuinigingen en dan blijkt een deel misschien weer teruggedraaid te kunnen worden. Dit soort dagkoersen zijn niet goed voor de politiek.

In het Europees Parlement is het anders. De Europese Unie werkt langzamer. Er werken mensen met 28 verschillende culturen samen, dat leidt wel tot enige vertraging. Het conceptuele nadenken over de Europese Unie – waar gaan we precies naar toe – vergt ook een lange termijn visie en dito aanpak. Er wordt gewerkt met een meerjarenbegroting. Dat maakt het allemaal wat rustiger. Niet gemakke-

lijker. En we hebben veel te maken met mondiale problemen, bijvoorbeeld mensensmokkel en bootvluchtelingen. Dat zijn onderwerpen die veel tijd kosten.

In de politiek moet je al je tijd goed gebruiken. Het is voor de helft communicatie, dus als ik ergens op moet wachten ga ik vaak twitteren. Om het vol te houden hanteer ik een strakke dagindeling. Ik werk tussen negen en zes en daarna is er tijd voor ontspanning. Ook neem ik op zondag compleet afstand. Anders houd je het geen 28 jaar vol in dit vak.”

Wim van de Camp, ingenieur en jurist, 60 jaar. Sinds 28 jaar politicus. Zit voor het CDA in het Europees Parlement, daarvoor in de Tweede Kamer.

Het linkse gedachtegoed vertoont een interne spanning tussen enerzijds het ideaal van gelijkheid en anderzijds dat van ruimte voor verschil. Een oplossing zou kunnen liggen in een progressieve politiek met scherp oog voor de effecten op de lange termijn. Vraag is hoe zo'n politiek in de praktijk van GroenLinks vorm kan krijgen.

Door **Daniel Broersma**

Verschillende maatschappijkritische onderzoekers concluderen dat zich in het huidige progressieve ideeëngoed een spanning voordoet. Zo bestaan er volgens de Franse sociologen Luc Boltanski en Eve Chiapello vanouds twee hoofdvormen van kritiek op het kapitalisme: de sociale en de artistieke kritiek. De sociale kritiek bekritiseert de ongelijke verdeling van kapitaal en goederen over de samenleving. De artistieke kritiek wijst op de negatieve effecten van gestandaardiseerde productieprocessen en hiërarchische bedrijfsstructuren voor de autonomie, authenticiteit en creativiteit van de individuele werknemers. Deze tweede vorm van kritiek klonk sterk onder de hoogopgeleide jongeren bij de protesten van 1968. Ze was onderdeel van een bredere roep om losmaking uit instituties die als klemmend werden ervaren, zoals het traditionele gezin en de kerk.

De reactie van het kapitalisme was de artistieke kritiek te incorporeren. De roep om gevarieerd en uitdagend werk vertaalde zich in een kapitalisme waarin arbeid in tijdelijke netwerken de norm werd. De roep om meer autonomie resulteerde in een sterker bij de individuele werknemer neergelegde verantwoordelijkheid. Deze transformatie van het kapitalisme verliep des te soepeler doordat in de decennia na 1968 veel hoogopgeleiden uit de protestgeneratie op maatschappelijke sleutelposities terechtkwamen. Een gevolg was dat het kapitalisme bijna onaantastbaar werd voor nieuwe kritiek. De artistieke kritiek op hiërarchische structuren leidde ertoe dat ook de vakbonden en de staat aan gezag inboetten. Daarnaast verdrong het nieuwe denkbeeld van een netwerk-samenleving de oude gedachte van het bestaan van klassen. Daarmee verloor links haar tot dan toe belangrijkste concept voor het verwoorden van de sociale kritiek.

Boltanski en Chiapello constateren dat het progressieve streven naar uitdagender arbeid ten koste

Progressieve politiek van

is gegaan van de werkzekerheid en sociale zekerheid. Dit geldt niet alleen voor de hoger opgeleiden, die om meer variatie en vrijheid vroegen, maar in nog sterkere mate voor de lager opgeleiden, die zich vaak nauwelijks op de flexibele arbeidsmarkt kunnen handhaven. Daar komt bij dat de verworven vrijheid betrekkelijk is. De gedachte dat bevrijding uit hiërarchische structuren ruimte zou creëren voor zelfverwezenlijking, pakte in de praktijk anders uit. De idee van menselijke authenticiteit is verdrongen door het ideaal van een sterk individueel aanpassingsvermogen binnen een dynamisch netwerk. Met deze toenemende waardering voor flexibiliteit boven authenticiteit ontstond een nieuw soort onvrijheid. Het werd namelijk steeds moeilijker om de persoonlijke sfeer met zijn belangeloze relaties af te bakenen. Tegelijk wonnen door de toenemende afhankelijkheid van de flexibele werknemers van hun professionele contacten, de strategische relaties terrein. Zo koloniseerde de arbeidssfeer de persoonlijke sfeer en de werktijd de vrije tijd, aldus Boltanski en Chiapello.

Gelijkheid of diversiteit

Waar Boltanski en Chiapello een sociale en een artistieke kritiek op het kapitalisme onderscheiden, constateert de Amerikaanse filosofe Nancy Fraser een iets andere spanning in het progressieve gedachtegoed, namelijk die tussen enerzijds het socialistische herverdelingsideaal en anderzijds een recenter ideaal van emancipatie op basis van eigen culturele uniciteit. Zowel het ideaal van economische gelijkheid als dat van culturele diversiteit zijn waardevol. Het punt is volgens Fraser dat ze tezamen leiden tot allerlei problemen in de linkse politiek.

Een eerste probleem is dat de spanning tussen deze progressieve idealen dikwijls leidt tot onnodige polarisatie binnen links. Terwijl het socialistische herverdelingsideaal direct gericht is op het wegne-

men van verschillen tussen mensen, streeft de identiteitenpolitiek juist naar ruimte voor onderscheid. Dit zou geen probleem zijn als de economische sfeer, waar het socialistische herverdelingsbeleid betrekking op heeft, en de culturele sfeer, waar de identiteitenpolitiek zich primair op richt, strikt van elkaar gescheiden zijn. Doordat echter sprake is van een wisselwerking tussen beide sferen, kan progressief beleid gericht op de ene sfeer onbedoelde neveneffecten teweegbrengen in de andere sfeer. Zo kan bijstandswetgeving leiden tot stigmatisering van degenen die van deze wetgeving profiteren. In dat geval leidt de poging tot het verkleinen van verschillen in de economische sfeer onbedoeld tot een scherpere scheidslijn in de sfeer van cultuur en identiteit. Het stigmatiserende effect kan vervolgens zorgen voor een verslechterde positie van de betrokkenen op de arbeidsmarkt, waardoor indirect ook een onbedoeld effect in de economische sfeer optreedt. Vanwege dit soort interacties gaat het bij de door Fraser vastgestelde spanning niet louter om een theoretisch onderscheid, maar ook om een verschil met praktische consequenties voor de progressieve politiek.

Kort gezegd bestaat binnen het linkse gedachtegoed een spanning tussen enerzijds het ideaal van gelijkheid en anderzijds dat van ruimte voor verschil. Boltanski en Chiapello analyseren deze spanning waar het de progressieve visie op de kapitalistische arbeidsmarkt betreft. Zij constateren dat dankzij de artistieke kritiek op het kapitalisme de mogelijkheden tot afwisselend werk zijn toegenomen, maar dat dit ten koste is gegaan van de private levenssfeer en de sociale zekerheid. Fraser wijst erop dat vanwege de wisselwerking tussen de economische en de culturele sfeer, zowel het progressieve streven naar economische gelijkheid als dat naar ruimte voor culturele diversiteit eenvoudig tot een ongewenst resultaat

kan leiden. In de voor deze problemen aangedragen oplossingen speelt de factor tijd een hoofdrol.

Levensverhaal

Een mogelijke oplossing voor het door Boltanski en Chiapello geconstateerde probleem is te vinden bij Richard Sennett. Hij is een Amerikaanse arbeids-socioloog die al decennialang onderzoek doet naar de veranderende verhoudingen op de werkvloer en de sociale gevolgen daarvan. Meer recent heeft Sennett veel aandacht besteed aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Ook hij constateert dat deze ontwikkeling leidt tot problemen in de persoonlijke levens-sfeer. Hoewel het oude arbeidssysteem met zijn sterk hiërarchische structuren nauwelijks gelegenheid tot individuele creativiteit gaf, bood het de werknemer de mogelijkheid een samenhangend levens-verhaal over zichzelf te vormen. In dit levensverhaal, over het geleidelijk opklimmen binnen de organisatie, waren de ontwikkelingen vooraf al te voorspellen en achteraf nog als een samenhangend verhaal te interpreteren. Verleden, heden en toekomst waren erin als een doorlopende ontwikkeling met elkaar verbonden. Voor veel werknemers op de huidige flexibele arbeidsmarkt is de tijdhorizon echter gereduceerd tot het loutere nu. Op een arbeidsmarkt met voortdurende bereidheid tot aanpassing als norm, zijn namelijk niet alleen in het verleden verworven ervaringen van relatief weinig gewicht, maar is het ook moeilijk projecties in de toekomst te maken. Het leidt tot gefragmenteerde levensverhalen, die geen basis bieden voor een stabiel zelfbeeld. Bovendien werkt een economisch systeem waarin alles voortdurend op losse schroeven staat belemmerend voor het aangaan van duurzame relaties en langdurige maatschappelijke betrokkenheid..

Sennett zoekt de oplossing bij enkele filosofen uit de hermeneutische en existentialistische traditie,

namelijk Levinas, Ricœur en Gadamer. Aan hen ontleent hij het denkbeeld dat voor de ontwikkeling van een stabiel karakter sprake moet zijn van een duurzame wederzijdse afhankelijkheid. Meer concreet pleit hij ervoor ieder individu, ongeacht zijn of haar bezigheden, een basisinkomen te verschaffen. Dit onvoorwaardelijke basisinkomen biedt een vorm van sociale zekerheid met ruimte voor individuele keuzes. Het maakt het voor iedereen mogelijk om vanuit een stabiele basis plannen voor de lange termijn te ontwikkelen. Daarmee ontstaat ook de basis voor een duurzame maatschappelijke participatie.

Lange termijn

Op een iets andere manier komt ook Fraser uit bij een op de lange termijn gerichte politiek. Haar uitgangsgedachte is dat de besproken interactie tussen de economische en de culturele sfeer weliswaar makkelijk leidt tot onbedoelde gevolgen, maar ook mogelijkheden verschaft tot doelgericht kruislings beleid. Hiertoe moet onderscheid worden gemaakt tussen twee typen strategieën ter bewerkstelling van een gelijkmatiger welvaartsverdeling en culturele waardering. In de economische sfeer gaat het om het onderscheid van het socialisme, dat een volledig egalitaire economie nastreeft, versus de sociale of liberale verzorgingsstaat, die via inkomensoverdrachten scheve welvaartsverdelingen tegengaat. Bij de culturele sfeer staat de zogenoemde deconstructiepolitiek, die beoogt ieder cultureel of symbolisch onderscheid radicaal te ondermijnen, tegenover het multiculturalisme, dat streeft naar een betere waardering van ondergewaardeerde groepsidentiteiten.

Volgens Fraser verdient de radicale combinatie van deconstructiepolitiek en socialisme de voorkeur. Dat is zo omdat bij het alternatief van multiculturalisme in de verzorgingsstaat de onderliggende scheve structuren in stand blijven. Daardoor blijft

/

In GroenLinks botst de waarde van zorgen, leren, vrijwilligerswerk en vrije tijd met de visie op werk en eigen inkomen als sleutels tot zelfstandigheid en emancipatie.

altijd corrigerend beleid nodig, met alle ongewenste bijeffecten van dien. Fraser denkt echter dat de eerste combinatie moeilijk realiseerbaar is. Degenen die naar een betere erkenning streven, zijn immers vaak meer gericht op de versterking van de eigen identiteit dan op de deconstructie van de symbolische orde die aan alle identiteiten ten grondslag ligt. Evenzo is de democratische socialistische planeconomie doorgaans een brug te ver voor degenen die direct profiteren van de inkomensoverdrachten binnen het kapitalistische systeem.

Op basis van dit inzicht pleit Fraser voor een derde type strategieën, die weliswaar op korte termijn de gevestigde economische en culturele structuren intact laten, maar die bij consequente toepassing deze structuren op de lange duur toch kunnen doorbreken. Het betreft hier strategieën die doelgericht gebruik maken van de wisselwerking tussen de economische en de culturele sfeer. Een voorbeeld is het strategisch essentialistische feminisme. Deze vorm van feminisme streeft naar meer waardering voor de karaktereigenschappen die doorgaans met vrouwelijkheid worden geassocieerd. Daarmee werkt het op de korte termijn structuurbevestigend. De achterliggende gedachte is echter dat als vrouwen zo extra waardering en daarmee een sterkere positie krijgen, dit uiteindelijk bijdraagt aan het doorbreken van de bestaande rolpatronen tussen man en vrouw en de daarmee samenhangende economische verschillen. Het onvoorwaardelijke basisinkomen is een vergelijkbaar voorbeeld, maar dan met het startpunt in de economische sfeer. Hoewel het basisinkomen op korte termijn de kapitalistische structuren intact laat, kan het die door de verschuivende verhouding tussen kapitaal en arbeid op de lange termijn ingrijpend veranderen. Dat geeft ook ruimte tot andere stijlen van leven.

Theorie en praktijk

De vraag naar de spanningen en het verband tussen de uiteenlopende linkse doelstellingen is belangrijk voor alle progressieve partijen, niet in de laatste plaats voor GroenLinks. Deze partij maakt zich immers vanouds hard voor de combinatie van ruime individuele ontplooiingsmogelijkheden bij een goede sociale zekerheid. Bovendien besteedt zij sinds een jaar of tien nadrukkelijk aandacht aan de problematiek van de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Dit heeft geresulteerd in een politiek programma waarin optimale emancipatiemogelijkheden en een goede sociale zekerheid bij een flexibele arbeidsmarkt centrale doelen zijn. Het programma behelst een serie voorstellen tot fundamentele ingrepen op diverse terreinen, zoals die van zorg, arbeidsmarkt, pensioen en belasting. Femke Halsema en Ineke van Gent verwoordden de samenhang ervan als volgt: “De voorstellen horen bij elkaar en versterken elkaar. Het ene voorstel is een voorwaarde voor het andere: het is niet bedoeld om er eens vrijelijk in te shoppen.”

Met dit denkbeeld van elkaar versterkende ingrepen op verschillende gebieden, vertoont het programma overeenkomsten met Frasers benadering. Vraag is hoe een dergelijk complex totaalpakket het best kan worden gepresenteerd. Het mag dan onwenselijk zijn dat er eens vrijelijk uit wordt geshopt, maar in een op compromissen gebaseerde democratie is de directe verwezenlijking van welk politiek programma dan ook een illusie. Dat is gebleken: hoewel intussen verschillende voorstellen uit het GroenLinks-programma geheel of gedeeltelijk zijn gerealiseerd – denk bijvoorbeeld aan de aanpassing van de werkloosheidswet en hypotheekrenteaftrek – is dat niet als totaalpakket ingevoerd. Hierdoor zullen mogelijk allerlei door GroenLinks noodzakelijk geachte flankerende maatregelen nooit worden gerealiseerd.

Daarom zou het goed zijn voortaan een beoogde

faserings in het partijprogramma aan te brengen. Dit leidt tot constructies in de geest van 'bestaande wet zult u pas op de schop als eerst het betere alternatief zo is ingevoerd'. Een dergelijke expliciet verwoorde tijdsvolgorde biedt een goed startpunt voor eventuele onderhandelingen met andere politieke partijen. Bovendien is het een helderder verhaal naar de kiezers, voor wie een samenhangend maar zeer complex politiek programma met talrijke beoogde wisselwerkingen tussen de verschillende beleids-sferen lastig is te doorgronden.

Gekoppeld aan de vragen van presentatie en verwezenlijking, is er die van de inhoud van het GroenLinks-programma. In het programma worden algemene maatschappelijke participatie en een voortdurende afwisseling op individueel niveau van werken, leren, zorgen en ontspannen gepresenteerd als belangrijke middelen ter emancipatie en zelf-ontwikkeling. Dit laatste denkbeeld past binnen de traditie van de artistieke kritiek op het kapitalisme. Hoewel GroenLinks benadrukt dat er meer is dan werken alleen, rijst op basis van Boltanski, Chiapello en Sennett toch de vraag of zij met haar pleidooi voor het gevarieerde bestaan wellicht onbedoeld bijdraagt aan de aantasting van de persoonlijke levenssfeer. Bedoeling is uiteraard de bevrijding van het individu uit klemmende verbanden en instituties, maar het gevaar ligt op de loer dat de dynamische arbeids-sfeer zo ver in de persoonlijke sfeer doordringt dat er uiteindelijk weinig ruimte overblijft voor stabiele relaties en langdurige projecten.

Basisinkomen

Daar komt bij dat GroenLinks een beetje op twee gedachten lijkt te hinken. Weliswaar schrijft de partij in haar programma veel over de waarde van zorgen, leren, vrijwilligerswerk en vrije tijd, maar bovenal beschrijft zij werk en een eigen inkomen als

de sleutels tot zelfstandigheid en emancipatie. Op grond daarvan doet zij een aantal voorstellen om, bijvoorbeeld via belastingmaatregelen, het aanbod van betaald werk te vergroten, met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Op zich is dit uiteraard een goed streven. Bezwaar is echter dat ieder pleidooi voor betaalde arbeid, hoe subtiel en genuanceerd ook, een vernederende boodschap bevat voor degenen zonder zulk werk. Het wekt de suggestie dat zij eigenlijk andere bezigheden zouden moeten hebben en voedt zo de gevoelens van onrust zoals beschreven door Boltanski, Chiapello en Sennett. Ervan uitgaande dat de ideaaltoestand van volledige werkgelegenheid voorlopig onhaalbaar blijft, zou het daarom beter zijn dat GroenLinks zich onomwonden uitsprak voor het onvoorwaardelijk basisinkomen. Dit biedt mogelijk een oplossing voor de spanning in het linkse gedachtengoed en draagt zo bij aan de verzoening van de sociale en de artistieke kritiek op het kapitalisme. Het basisinkomen zou kunnen zorgen voor een optimale combinatie van sociale zekerheid en individuele vrijheid, waarbij iedereen de kans krijgt plannen te ontwikkelen voor een langere tijdsduur.

/

Literatuur

P. de Beer, P. Leenders, J. Plantenga en K. Roozemond, <i>Nieuwe tijden, nieuwe zekerheden. Naar een modern stelsel van sociale zekerheid</i> , Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, Utrecht 2004.	<i>Philosophical Exchange</i> , Verso, Londen en New York 2003, 7-109.
L. Boltanski en E. Chiapello, <i>The New Spirit of Capitalism</i> , Verso, Londen en New York 2007.	GroenLinks-verkiezings-programma's 2006, 2010 en 2012.
N. Fraser, 'Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation', in: N. Fraser en A. Honneth, <i>Redistribution or Recognition? A Political-</i>	F. Halsema en I. van Gent, <i>Vrijheid eerlijk delen. 18 vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek</i> , Den Haag 2005.
	R. Sennett, <i>The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism</i> , W.W. Norton & Company, Londen en New York 1999.
	R. Sennett, <i>The Culture of the New Capitalism</i> , Yale University Press, New Haven en Londen 2006.

Verder lezen

*Er zijn talloze boeken, films etc, die het thema 'tijd' tot onderwerp hebben. Rondom het thema 'onthaasten' is een ware hausse aan boeken verschenen met auteurs als Joke Hermesen (**Stil de tijd** en **Kairos**), Koen Haegens (**Neem de tijd**), Marli Huijter (**Ritme**). Ze worden in deze Helling al dan niet met instemming aangehaald. Om u niet te bedelven onder boeken, die u vanwege tijdgebrek toch niet zult kunnen lezen, beveelt de Helling voor deze zomer slechts twee boeken aan: een theoretische analyse en een roman.*

Harmut Rosa

***Snelle samenleving,
trage democratie***

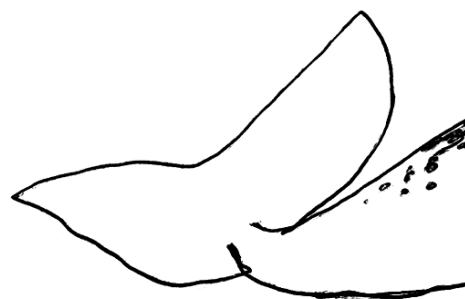
Gent 2014

De Duitse socioloog Hartmut Rosa doet onderzoek naar de rol van tijd in de moderne samenleving. Hij is afkomstig uit de traditie van de Frankfurter Schule en de Cambridge School en kan gere-

kend worden tot de community-risten. Rosa ziet een versnelling van de samenleving op drie terreinen: in de technische en technologische ontwikkeling, in sociale veranderingsprocessen en in het algemene levenstempo. De versnelling wordt aangestuurd door de economie en wordt daarom ook wel *fast capitalism* genoemd.

Het gevolg hiervan is volgens Rosa vervreemding op persoonlijk niveau, een tweedeling op maatschappelijk niveau en een grote druk op het politieke proces.

Het democratisch overleg en de democratische besluitvorming kunnen het 'helse' ritme van de veranderingsprocessen nauwelijks nog bijhouden, ook vanwege de complexiteit van vraagstukken. De veranderingen op economisch en technologisch vlak eisen snelle en doortastende beslissingen van de politiek. Tegelijk is er de terechte vraag naar meer overleg, meer inspraak en meer transparantie, die de besluitvorming nog verder vertraagt. Zo ontstaat er een steeds grotere druk op het

democratische proces.

Verschillende teksten van Rosa zijn nu voor het eerst in het Nederlands beschikbaar. De Vlaamse denktank Oikos vertaalde samen met het Belgische Goethe-Instituut twee sleutelteksten van Hartmut Rosa, namelijk de eerste vier hoofdstukken van zijn boek *Beschleunigung und Entfremdung* (2013), en de inleiding van zijn boek *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung* (2012).

Bestellen en meer informatie:
www.oikos.be.

/

Lees ook de introductie op het werk van Rosa door Carlos Theus op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift/2014-2/tijd

Sten Nadolny

Die Entdeckung der Langsamkeit / The Discovery of Slowness

Piper, München 1983/
 Penguin Books, New York 1987.

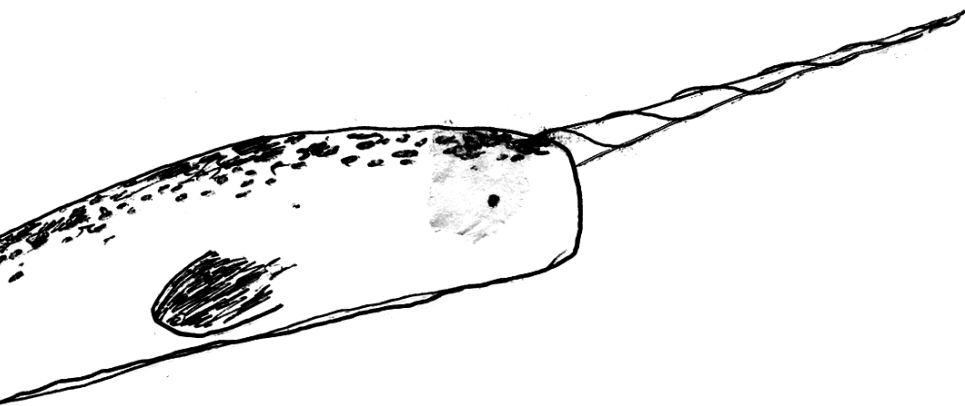
Als kind kon hij al niet meedoen met balspelen, omdat hij te langzaam was de bal te vangen. Hij gaf pas antwoord op vragen, als er allang niemand meer luisterde. John Franklin is al vroeg een buitenstaander.

De Engelse kapitein John Franklin heeft echt bestaan, maar diens notoire traagheid heeft de Duitse schrijver Nadolny zelf toegevoegd en tot de kern van zijn roman gemaakt. In plaats van de bal te vangen, bestudeert de tienjarige John urenlang het spel van de anderen, waardoor hij zich tot een scherp observator ontwikkelt. Zijn lichamelijke en motorische traagheid compenseert hij met een ijzeren wil, een uitstekend geheugen en een grote vasthoudendheid. Waar anderen, snel en ongeduldig, hun aandacht allang naar iets anders verlegd hebben, blijft John urenlang geconcen-

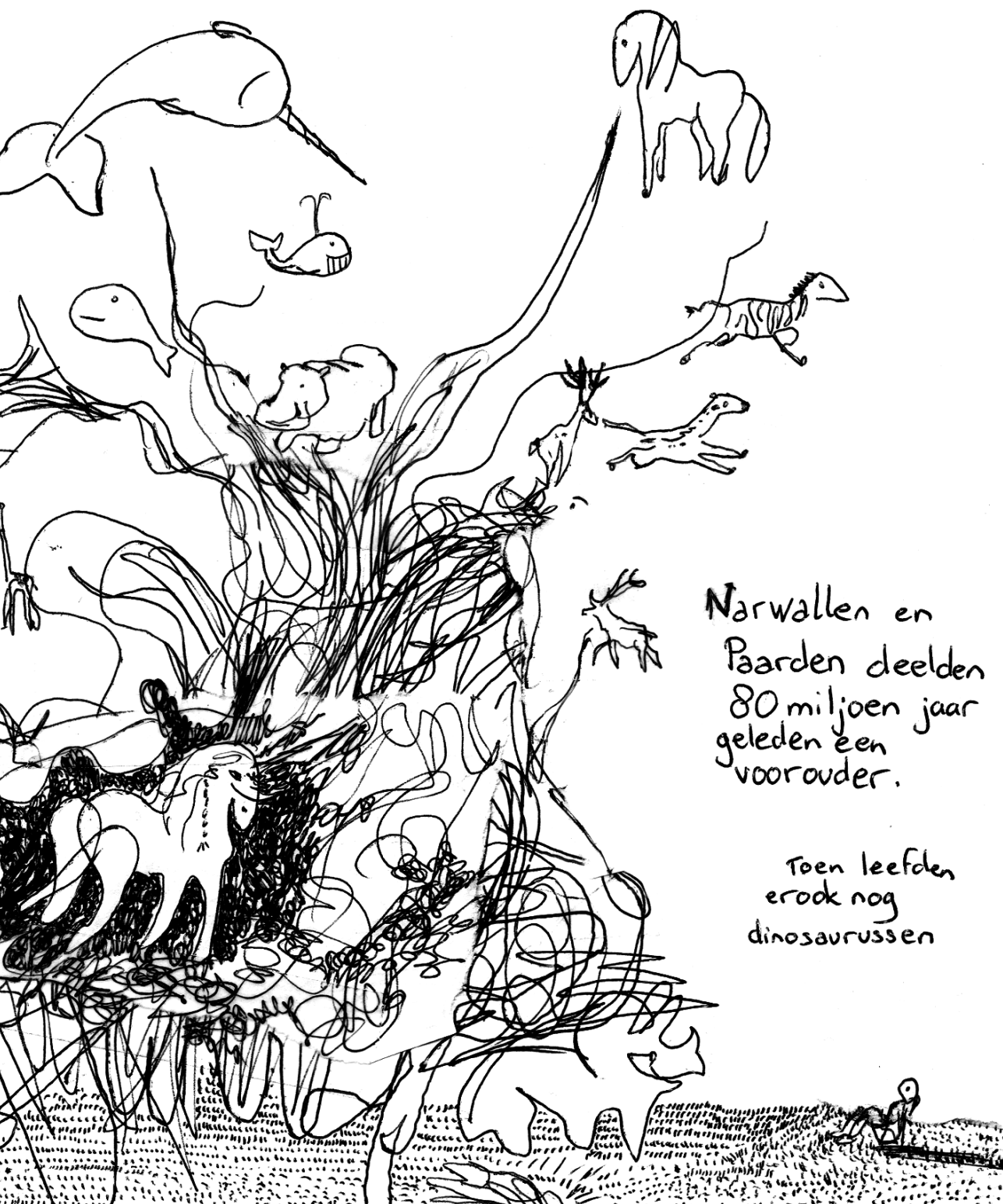
treerd. Dankzij deze geestelijke capaciteiten verwerkelijkt hij uiteindelijk zijn droom om naar zee te gaan. Hij wordt een beroemd Poolreiziger.

Het boek zelf ontwikkelt zich al even traag. De lezer raakt in het begin verveeld en zelfs geïrriteerd door de stroperige bewegingen van de hoofdpersoon, die zijn geduld op de proef stellen. Maar dit boek heeft niet voor niets de Ingeborg Bachman prijs gekregen en is in 1997 ook als opera opgevoerd. Het is een prachtige roman, waar je door zijn omvang en stijl langdurig van kunt genieten. Het is in al zijn subtiliteit een uiterst scherpe cultuurkritiek, die blootlegt wat verloren gaat door de alsmar groter snelheid van onze levens.

/

Illustratie door Glitterende Eenhoorn.
 Onderdeel van een beeldverhaal
 over tijd dat in zijn geheel is te lezen
 op www.GlitterendeEenhoorn.nl
 of www.bureaudehelling.nl/

Narwallen en
 Paarden deelden
 80 miljoen jaar
 geleden een
 voorouder.

Toen leefden
 er ook nog
 dinosaurussen

Afscheid Gerrit Pas

Na ruim vijftientwintig jaar bij Bureau de Helling (enkele jaren bij het wetenschappelijk bureau van de PSP meegerekend) vertrekt onze chef de bureau, Gerrit Pas. Sinds 1 juni is hij wethouder namens GroenLinks in het nieuwe college van de Gemeente Huizen, waar hij al twintig jaar raadslid was. Gerrit Pas heeft op vele terreinen een bijdrage geleverd aan discussies binnen en buiten GroenLinks. Twee rode lijnen zijn de aandacht voor vraagstukken van lokale politiek (bijvoorbeeld in de vorm van doorwrochte rompprogramma's voor gemeenteraadsverkiezingen) en voor die van internationale politiek, met name vrede en veiligheid. Zijn laatste bijdrage vindt u hiernaast. Deze publicatie vormt de opmaat voor een partijbrede discussie, wat de waarde van Gerrit Pas voor Bureau de Helling nog eens onderstreept. We wensen Gerrit het allerbeste in zijn nieuwe baan.

/

Gerrit Pas, Burgers beschermen. *GroenLinks: van Koude Oorlog naar humanitaire interventie.*

Moet er militair worden ingegrepen om burgers te beschermen en zo ja, onder welke voorwaarden? Gerrit Pas heeft de ervaringen en besluiten van GroenLinks op dit gebied nu in kaart gebracht voor de periode 1989-2012.

GroenLinks is nooit een zuiver pacifistische partij geweest. Vlak na haar oprichting sprak ze zich al uit vóór de militaire bescherming van burgers tegen ernstige schending van mensenrechten. Maar de wortels van de partij in de vredesbeweging en het verzet in de Koude Oorlog tegen de bewapeningspolitiek van de NAVO, werkt nog altijd door. Felle discussie zijn vaak het gevolg, vooral sinds het wegvallen van de Oost-West-tegenstelling. Anderzootige conflicten dienden zich aan. Massaal geweld tegen burgers werd het hoofdprobleem. De 'oorlog tegen het terrorisme' domineert nu de internationale verhoudingen. Dat vraagt nieuwe benaderingen. Maar de scepsis jegens geweld als politiek instrument zit in het DNA van GroenLinks, net als de wens om mensen niet aan hun lot over te laten.

/
*Binnenkort te bestellen via
www.bureaudehelling.nl*

Debat: Europa voorbij de natiestaat

Naar aanleiding van de special *Europa 1914-2014* organiseerde de Helling op 11 mei samen met *Oikos* en de *Green European Journal* een debat en twee exposities van Philippe McIntyre en Willem Speekenbrink in Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond. Yolande Jansen, Benoît Lechat, Ivana Ivkovic en Jan-Dirk Snel spraken onder leiding van Erica Meijers over de toekomst van Europa in het licht van het nationalisme tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Alle sprekers benadrukten het verschil tussen het nationalisme nu en dat van 1914. Zowel de economische als de politieke context zijn veranderd. In plaats van nationalistische oplossingen te zoeken, zouden we vandaag burgers meer direct bij de Europese politiek moeten betrekken.

Het verslag en enkele bijdragen aan het debat zijn te lezen op www.bureaudehelling.nl onder de titel "De natiestaat is een illusie".

/

Bureau de Wetenscha

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES

Dirk Holemans

Henrike Karreman

Thomas Mertens

MEDEWERKERS

Jasper Blom · DIRECTEUR

Anne de Boer

Katinka Eikelenboom

Erica Meijers

Socrates Schouten

STAGIAIRES

Tamara van Ree

Reinier van der Hulst

Bureau de Helling schrijft

Jasper Blom

The wrong phoenix rising, *Green European Journal*, 3.2.2014.

Reinier van der Hulst

"The return to the nation state is an illusion," www.gef.eu, 21.5.2014.

"De terugkeer naar de natiestaat is een illusie," bureaudehelling.nl, 13.5.2014.

Dutch far right stumbles, *Green European Journal*, 1.1.2014.

Regeren is halveren?, bureaudehelling.nl, 31.3.2014.

De Helling Leest: Rondon Wilders, bureaudehelling.nl, 26.3.2014.

Strafsysteem onder spanning, www.joop.nl, 17.2.2014.

Handel als genezing?, bureaudehelling.nl, 27.1.2014.

De visie van Rutte?, bureaudehelling.nl, 13.1.2014.

Erica Meijers

Een verbazende stilte, in: Marielle Hendriks (red.), *Con Spirito: een klinkend slotakkoord voor Cas. Afscheidsbundel voor Cas Smithuijsen*, Boekmanstichting juni 2014.

De ziel van Europa. Drie blogs, resp. 'vrede', 'zorg voor de aarde' en 'gerechtigheid', www.bureaudehelling.nl, 20, 21, 22.5.2014.

The End of the Colonial Mindset: Apartheid as Challenge for the Protestant Churches in the Netherlands, in: A. Schilling und K. Kunter (red.), *Globalisierung der Kirchen. Der Ökumenische Rat der Kirchen und die Entdeckung der Dritten Welt in den 1960er und 1970er Jahren*, Vandenhoeck & Ruprecht 2014.

'Let Europe remember the Great War', *Green European Journal*, 15.4.2014.

'De macht aan het volk. In herinnering aan Nelson Mandela', *De Linkerwang* maart 2014, p. 20.

Tamara van Ree

'Handle with care', bureaudehelling.nl, 18.2.2014.

Socrates Schouten

Het basisinkomen in Europa: iets voor GroenLinks?, bureaudehelling.nl, 14.4.2014.

Eten is emotie, voedsel is fabrieks-
waar, joop.nl, 4.2.2014.

De Helling leest: De Upcycle, bureaudehelling.nl, 3.1.2014.

Maikel de Vocht

"De raad heeft geen moer meer te vertellen". Interview met Harm Assies, www.bureaudehelling.nl, 10.4.2014.

"Loslaten is de enige manier om decentralisatie richting te geven". Interview met Judo Bakker, bureaudehelling.nl, 2.4.2014.

"De samenleving is in belangrijke mate gejuridiseerd." Interview met Thomas Mertens, *Splijtstof*, 24.3.2014.

"Ik ben een autoritaire anarchist." Filosoof op de Arbeidsmarkt. Interview met Henk Oosterling, *Splijtstof*, 24.3.2014.

Gezamenlijk:

Jasper Blom en Tamara van Ree, 'De macht van de financiële lobby in Brussel', *Stuk Rood Vlees*, 20.5.2014.

Bas Eickhout en Socrates Schouten, De moeizame weg naar schone biobrandstoffen, bureaudehelling.nl 12.5.2014.

Reinier van der Hulst en Tamara van Ree, De hypochondrische democratie, bureaudehelling.nl, 30.4.2014.

Reinier van der Hulst en Tamara van Ree, Een zoektocht naar verbinding, bureaudehelling.nl, 14.4.2014.

Erica Meijers en Maikel de Vocht, "Door de vele samenwerkingsverbanden heb je als raadslid vaak het nakijken". Interview met Gerrit Pas, bureaudehelling.nl, 18.3.2014.

Helling

ppelijk Bureau GroenLinks

Daniel **Broersma** (1974) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde op *Het regionaal besef in Groningen*. Momenteel voltooit hij zijn masteropleiding Wijsbegeerte.

Cinta **Depondt** (1977) studeerde internationale betrekkingen en Russische taal en cultuur. Ze is programmaleider bij vredesbeweging PAX (voorheen IKV Pax Christi) en begeleidt dialoogprocessen. In mei 2014 was zij voor PAX in Oekraïne.

Stefan **van Dinther** (1969) studeerde informatica en film- en theaterwetenschappen. Hij is programmeur, striptekenaar en docent aan de kunstacademie in Utrecht. Hij treedt op festivals op, exposeert en publiceert strips en tekenfilms.
> www.allow-to-infuse.com.

Michael **Ende** (1929-1995) was een Duits schrijver, die vooral bekend werd door zijn kinderboeken *Jim Knoop*, *Lucas de machinist* en *Het oneindige verhaal*. Ook schreef hij toneelstukken, liedjes, filmscripts en kritieken.

Glitterende **Eenhoorn** (1985) is kunstenaar en VJ (videojockey). Hij maakte videoclipps voor onder andere Roosbeef, Clean Pete, Wouter Hamel en Nausica.

Menno **Hurenkamp** (1971) is politoloog en journalist. Hij werkt als hoofdredacteur van *S&D*, het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting. Dit jaar redigeerde hij met Frans Becker het boek *De gelukkige onderneming. Arbeidsverhoudingen aan het begin van de 21e eeuw*.

Marleen **Janssen Groesbeek** (1963) is oprichter en bestuurslid van Platform Pure Winst, een initiatief om de financiële sector te verduur-

zamen. Ze is econoom en columnist voor het Nederlandse tijdschrift voor maatschappelijk verantwoord ondernemen *P+*.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de *Helling*. Ze studeerde theologie in Amsterdam en Straatsburg en promoveerde op het debat over de Zuid-Afrikaanse apartheid in de Nederlandse protestantse kerken. Ze is lid van de redactie van de *Green European Journal*.

Lieve **Prins** (1948) is beeldend kunstenaar en een pionier van copy-scan-art. Het kleurenkopieerapparaat en de scanner reflecteren de snelheid van onze tijd en cultuur, aldus Prins, en zijn geschikt om het niet-technologische uit te drukken.
> www.lieveprins.com

Silvia **Roukens** (1983) is werkwkend onderwijskundige en redacteur. Sinds haar afstuderen in 2010 doet ze vrijwilligerswerk bij groene organisaties en schreef ze over duurzaamheid.

Mark **Schalken** (1967) is ontwerper en beeldredacteur van de *Helling* vanuit het bureau De Ruimte ontwerpers vof. Daarnaast is hij beeldend kunstenaar.

Socrates **Schouten** (1985) is coördinator van het Platform Duurzame en Solidaire Economie. Hij is actief op het gebied van de circulaire economie, onder andere bij Qoin, dat alternatieve geldsystemen ontwikkelt.

Martijntje **Smits** (1966) is ingenieur en filosoof. Zij is verbonden aan het Copernicus Instituut voor Innovatie en Duurzame Ontwikkeling aan de Universiteit Utrecht. Ze doet onderzoek naar 'sociaal robuust innoveren' op het gebied van robotica en *smart grids*.

Ashley **Terlouw** (1960) is hoogleraar Rechtssociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en rechter plaatsvervanger bij de rechtbank Gelderland. Eerder werkte ze bij het Staffbureau Vreemdelingenzaken van de rechtbank Den Haag en als hoofd afdeling vluchtelingen van Amnesty International Nederland.

Peter **Valckx** (1964) is fotograaf. Hij studeerde psychologie aan de Universiteit van Amsterdam, en fotografie aan de KABK te Den Haag. Zwaartepunten in zijn werk zijn portret- en documentaire fotografie.
www.valckx.com

Philippe **Vélez McIntyre** (1953) is kunstenaar en fotograaf. Zijn werk is verkrijgbaar bij boekhandel Boekie Woekie in Amsterdam.
> www.philippemcintyre.com

Maikel de **Vocht** (1984) studeerde journalistiek en filosofie en werkt ter afronding van zijn master aan een scriptie over het werk en leven van Ludwig Wittgenstein. Hij liep van januari tot mei stage bij de *Helling*.

Raimond **Wouda** (1964) is fotograaf. In zijn werk onderzoekt hij relaties tussen mensen onderling en tussen de mens en zijn omgeving.
> www.raimondwouda.com

Henk **Wildschut** (1967) studeerde Fotografische Vormgeving aan de Koninklijke Academie in Den Haag. Hij fotografeert het liefst minder zichtbare groepen in de samenleving
www.henkwildschut.com

Theo **Witvliet** (1939) is emeritus hoogleraar theologie aan de Universiteit van Amsterdam en oud-journalist. Hij schreef ondermeer *The Way of the Black Messiah* (1987) en *Gebroken Traditie* (1999). Op dit moment werkt hij aan een monografie over Martin Buber.

Jonneke · door Peter Valckx

In 2006 werd Jonneke ziek. Haar partner Peter Valckx fotografeerde een jaar lang het proces van achteruitgang en sterven. Hun gezin kwam terecht in een tijdsturbulentie, waarin ze zoveel mogelijk probeerden het dagelijks leven met hun kinderen te laten doorgaan. De wereld werd kleiner, en de tijdsbeleving intens. Na acht jaar heeft Peter Valckx nu beelden van toen voor de Helling uitgezocht.

